

BISERICA CATOLICĂ ȘI LECTURA BIBLIEI ÎN LIMBILE POPULARE, ÎNAINTE ȘI DUPĂ TRENT

WIM FRANÇOIS

KU Leuven

wim.francois@theo.kuleuven.be

Rezumat: Articolul începe cu o descriere generală asupra variatelor și adesea divergentelor tradiții locale care existau în biserica de limbă latină din epoca medievală târzie în legătură cu lectura Bibliei în limbile populare. În partea a doua, articolul tratează problema lecturii Bibliei în limbile naționale la Conciliul de la Trent din timpul celei de-a patra sesiuni din primăvara anului 1546, care s-a sfârșit nedecis, confirmând *de facto* tradițiile locale. În partea a treia, se acordă atenție poziției stricte luate de autoritățile de la Roma în cea de-a doua jumătate a secolului al XVI-lea, așa cum a fost exprimată în versiunile succesive ale Indicelui de la Roma. Articolul se încheie cu unele considerații asupra Indicelui Clementin din 1596 și asupra schimbărilor dramatice pe care le-a provocat pe harta zonelor interzise și aprobate din Europa în ceea ce privește lectura Bibliei în limbile populare.

Cuvinte cheie: lectura Bibliei în limbile populare, Evul Mediu & perioada modernă timpurie, Conciliul de la Trent, Indicele cărților interzise.

Atitudinea Bisericii Catolice privind lectura Bibliei în limbile populare a fost subiectul multor neînțelegeri și chiar prejudecăți. S-a afirmat în dese rânduri că Biserica Catolică a manifestat rețineri, dacă nu chiar opoziție, față de lectura Bibliei în limbile populare în mediul necleric. Acest lucru poate fi adevărat, de exemplu, în cazul autorităților de la Roma și al consecinței Contra-reformei pe care au realizat-o în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, dar trebuie să fie considerat o generalizare lipsită de distincții clare și intenții critice când e apreciată întreaga istorie a Bisericii medievale târzii și moderne timpurii. Această descriere necritică și cumpănitoare a poziției catolice poate fi rezultatul a ceea ce eruditul Andrew G. Gow a numit „paradigma protestantă”, în acord cu ce a fost în esență, dacă nu în totalitate, datorat reformei protestante prin care adevăraților credincioși creștini le era garantat prețiosul drept al lecturii Bibliei în limba lor (vezi Gow 2005: pp. 161-191). Este țelul acestui articol să contureze o imagine mai nuanțată a poziției catolice, începând cu o privire generală a variatelor și adesea divergentelor tradiții locale care existau în Europa medievală târzie privind lectura Bibliei în limbile populare. În partea a doua, vom analiza discuția de la Conciliul din Trent despre lectura Bibliei în limbile populare din timpul celei de-a patra sesiuni din primăvara anului 1546, care s-a sfârșit fără o decizie și a confirmat *de facto* tradițiile locale. În secțiunea a treia, atenția se va concentra asupra poziției chiar și mai stricte adoptate de autoritățile

romane în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, așa cum a fost exprimată în versiunile succesive ale Indicelui de la Roma. Vom încheia cu o discuție despre Indicele Clementin din 1596 și schimbările dramatice pe care le-a provocat pe harta zonelor interzise și aprobate ale Europei, în ceea ce privește lectura Bibliei în limbile naționale.

TRADIȚIILE LOCALE PRIVIND LECTURA BIBLIEI ÎN LIMBILE POPULARE, ÎN AJUNUL CONCILIULUI DE LA TRENT

“One of the most persistent inaccuracies regarding the European late Middle Ages... is the notion that the Catholic Church had forbidden or banned the reading of the Bible in the vernacular.”¹ Prezumția persistă “both among the general public and even among scholars”², și, într-o serie de articole recente, a fost puternic combătută de savantul canadian Andrew G. Gow (Gow 2009: p. 2)³. Adevărul este că nu exista, pur și simplu, un plan de acțiune coordonat de la Roma privind lectura Bibliei în limbile naționale – cu excepția unei interdicții oficiale – care să fi acționat peste tot în Europa de Vest. Și volumul *New Cambridge History of the Bible* privind Evul Mediu atestă multe copii conținând (părți) ale Bibliei, atât în manuscris cât și în tipăritură, care au circulat și au fost citite în multe regiuni din Europa de Vest, în limba națională, în perioada medievală târzie. Trebuie, totuși, să fie observat că, în comparație cu concepția contemporană a Bibliei ca o colecție bine încheiată de cărți canonice, în timpul Evului Mediu o înțelegere mai largă exista despre ce poate include noțiunea ‘Biblie’: pe lângă *pandects* sau Bibliile complete, ea se extinde la Bibliile istorice (Biblia conținând doar cărțile istorice), Psaltirile, Evangheliile, cărțile conținând Epistolele și părți din Evanghelie citite la vecernie etc. (Marsden și Matter 2012). Ce-i drept, în marea majoritate a regiunilor, practica lecturii Bibliei în mediul neclericilor poate fi pusă sub semnul întrebării, dar, doar în acele zone unde Biserica avea de înfruntat disidența religioasă a populației, autoritățile eclesiastice și civile au luat o poziție strictă privind lectura Bibliei în limbile populare. În toate locurile, motivul a fost că lectura liberă a Bibliei și interpretarea personală a conținutului său va conduce inevitabil la erori și chiar erezii.

Cel mai evident exemplu este Anglia, unde texte biblice în limba națională au circulat la sfârșitul Evului Mediu târziu, de obicei, dar nu întotdeauna, ca parafrazări ale unor părți din Biblie, fără însă ca aceasta să ducă la măsuri prohibitorii (Marsden 2012: pp. 217-238)⁴. Totuși, când John Wycliffe și urmașii săi, Lollards, s-au angajat începând cu anii 1370, într-un proiect de traducere a textelor propriu-zise integrale

¹ „Una dintre cele mai curente erori despre perioada târzie a Evului Mediu european... este aceea că Biserica Catolică a dezaprobat sau a interzis lectura Bibliei în limbile populare.”

² „atât pentru publicul larg cât și chiar pentru specialiști”

³ Pe lângă articolul citat mai sus *Challenging the Protestant Paradigm*, de același autor, vezi și Corbellini 2012: pp. 15-39.

⁴ Vezi și sinteza despre textele biblice în limba engleză, scrisă din punctul de vedere al protestanților de tip Tyndalian: Daniell 2003.

ale Bibliei, cu scopul de a le face accesibile unui număr mare de cititori, promovând în același timp idei despre autosuficiența Scripturilor, pe lângă alte idei eretice, autoritățile eclesiastice au luat măsuri.⁵ După Sinodul de la Oxford din 1407-1409, convocat de arhiepiscopul Thomas Arundel, au apărut așa-numitele Constituții de la Oxford, interzicând orice nouă traducere a Bibliei în engleză sau în orice altă limbă populară fără aprobarea dinainte a episcopului local și a consiliului provinciei.⁶ Încă se discută în ce măsură această interdicție a fost în mod efectiv aplicată, în special datorită numărului mare de manuscrise – circa 250 – conținând texte de Wycliffe sau Biblii Lollard care au supraviețuit, după cum se știe, și sunt păstrate în biblioteci și arhive.⁷ A fost, în orice caz, demonstrat că schimbări ale cuprinsului Bibliilor, precum înlăturarea materialului paratextual al lui Wycliffe (în mod special, *Marele prolog* și explicațiile marginale), adăugarea fragmentelor pentru vecernie din Vechiului Testament în manuscrisele Noului Testament, precum și un sumar care să faciliteze regăsirea textelor liturgice, au făcut, de asemenea, copiiile acceptabile unui public tradițional, atât clerical, cât și neclerical⁸. Totuși, timp de aproape 30 de ani, începând cu 1409, *in principe*, simpla achiziționare a textelor biblice în limba engleză de către simpli enoriași putea să ducă la o acuzație de erezie. Interdicția publicării Bibliilor în limbile populare a avut ca rezultat oprirea imprimării edițiilor în Anglia, afectând chiar industria tuturor tipăriturilor din țară, în timp ce, în alte țări europene, apariția textelor biblice crea un adevărat reviriment.⁹ Această situație este exemplificată de primul Nou Testament protestant, scris în limba engleză, editat de William Tyndale, prima dată publicat în 1526 în Worms și apoi retipărit în Antwerp, dar care a fost, la puțin timp, interzis de autoritățile engleze.¹⁰ Aceasta va continua până în 1538, când regele Henry VIII, rupându-se de Biserica de la Roma, fără a deveni însă un protestant în adevăratul sens al cuvântului, va permite ca o Biblie în limba engleză să fie tipărită (*Marea Biblie* din 1539, care a fost o revizie a așa-numitei Biblii a lui Matei a lui Myles Coverdale). Ținând cont de importanța istoriografiei anglo-saxone, situația particulară din Anglia a fost nu numai o dată extrapolată la întreaga creștinătate de vest și a contribuit la răspândirea ideii, prost înțeleasă, că Biserica Catolică din epoca medievală târzie a interzis lectura de către enoriași a Bibliei în limbile lor (Cf. Gow 2009: p. 21).

În partea de sud a ceea ce astăzi constituie teritoriul francez (Sneddon 2012: pp. 251-267; Nobel 2011: pp. 207-223; și Bogaert 1991: pp. 13-46), texte biblice în

⁵ Despre John Wycliffe și așa-numitele Biblii Lollard, vezi lucrările lui Anne Hudson, în mod special: Hudson 1988: pp. 228-277, mai ales pp. 228-247, și Dove 2007.

⁶ Pentru o discuție despre *censura*, vezi, de exemplu, Hudson 1985: pp. 67-84 și 147-148; Watson 1995: pp. 822-864; Gosh 2002: pp. 86-111.

⁷ Vezi, în mod special, Dove 2007: pp. 46-58; de asemenea, Hudson 1988: pp. 232-234.

⁸ Vezi, printre alții, studiul recent al lui Poleg 2013: pp. 71-91.

⁹ Cf. Gow 2009: p. 21.

¹⁰ Despre William Tyndale și traducerea sa biblică, vezi, de exemplu, Daniell 1994: pp. 108-111, 142-145, și 169; Daniell 2003: pp. 140-159. O scurtă sinteză poate fi găsită în Daniell 2000: pp. 39-50; Latré 2002: pp. 11-24.

limba occitană au circulat atât în mediul ortodox cât și eterodox, adică la valdesieni și cathari, așa cum o arată manuscrisele existente. Măsurile luate împotriva valdesienilor (de asemenea, numiți the Poor of Lyons), și mai ales împotriva catharilor și albigenzilor, au inclus, la fel, câteva serioase rezerve privind lectura textelor biblice în limbile populare. Acesta a fost, de exemplu, cazul declarațiilor la conciliul regional din Toulouse din 1229 și 1246 (Mansi 23/1779: col. 197 și 724). Dacă producția textelor biblice în limbile populare a fost încetinită de astfel de măsuri, a fost totuși reluată în secolul al XIV-lea, când „normalitatea catolică” a fost „în întregime reasumată” (Sneddon 2012: p. 263).

Valdesienii puteau fi găsiți cu precădere în regiunile de nord, în special în zonele în care se vorbea franceză și germană. Când Episcopul Bertram din Metz s-a plâns Papei Innocent III privind activitatea grupurilor eretice din dieceza sa, care se adunau, discutau și propovăduiau pe baza traducerilor în franceză ale Bibliei, Papa a replicat, între alte documente, și printr-o acum renumită scrisoare intitulată *Cum ex iniuncto* (1199). Papa nu a denunțat lectura Bibliei ca atare, dar și-a exprimat dezaprobarea față de adunările religioase secrete, în care Biblia era în mod liber discutată, precum și față de obiceiul oficerii la altar fără o aprobare ecleziastică explicită. Scrisoarea *Cum ex iniuncto* a lui Innocent III a fost inclusă printre Decretele lui Gregorius IX din 1224 și, astfel, a devenit o parte a legii canonice a Bisericii Apusene.¹¹ Adversarii lecturii Bibliei în limbile populare au invocat nu o dată *Cum ex iniuncto* ca o interdicție (papală) asupra citirii textului biblic, valabilă pentru întreaga Biserică Apuseană, cu toate că aceasta nu a fost niciodată intenția inițială a Papei, așa cum apărătorii traducerii Bibliei în limbile populare nu au ezitat să sublinieze.¹² Oricare ar fi situația: în mijlocul Franței, în nordul Loarei, manuscrisele conținând (părți din) Biblie au fost produse în cantități mari, precum *Old French Bible* sau *Bible (française) du XIIIe siècle* (cca 1220-60) – “the first complete vernacular Bible translation in Western Europe”¹³ (Sneddon 2012: p. 256) – *Bible Historiale* (1291-95),¹⁴ pe lângă alte lucrări legate de liturghie, precum Psaltrile în limbile populare și cărți conținând Evangheliile și Epistolele citite la vecernie. O serie de texte din *Old French Bible*, la fel ca *Bible Historiale* a lui Des Moulins au dus, în prima decadă a secolului al XIV-lea, la crearea *Bible Historiale complétée*, care a fost cel mai important text biblic francez al Evului Mediu târziu și a circulat în multe variante manuscrise. Un studiu aprofundat al manuscriselor originale a arătat că aceste cărți biblice erau, de fapt, folosite și citite de enoriași din toate straturile sociale, și chiar că nu erau inaccesibile celor din clasa de mijloc și cea de jos, din așezările urbane.¹⁵ O versiune a *Bible Historiale complétée*, revizuită de Jean de Rély, confesorul regelui, a fost prima

¹¹ Vezi, în acest sens: Friedberg 1881; col. 784-787.

¹² Pentru o discuție asupra textului, vezi Boyle 1985: pp. 97-107.

¹³ „prima traducere integrală a Bibliei în Europa de Vest”.

¹⁴ Termenul *Bible Historiale* sau *History Bible* poate fi înșelător, de vreme ce toate manuscrisele traducerilor lui Des Moulins conțin și (părți din) cărțile profetice.

¹⁵ Vezi în special Hoogvliet 2013: pp. 237-272, mai ales pp. 250-271.

dată publicată, cu aproximație în anii 1496-1499, având în jur de zece republicări înainte de începutul perioadei reformate, pe lângă două ediții din Noul Testament conținând textul Bibliei mai sus-numite. Tot în aceeași perioadă, paisprezece ediții au fost publicate din *Bible abrégée*, o Biblie Istorică prescurtată, prima în 1473-1474 (Chambers 1983; Delaveau și Hillard 2002; vezi și Hillard 1999: pp. 68-82, mai ales pp. 74-82). Mai mult, câteva cărți au fost publicate conținând Evangheliile și Epistolele citite la vecernie,acompaniate de predici și expunerii, care reproduceau texte din Evul Mediu târziu. (mai ales cele ale lui Pierre Desrey).

Totuși, nu trebuie să se piardă din vedere că, printre membrii puternicei Facultăți de teologie din Paris, opoziția față de lectura de către neclerici a Bibliei în limbile populare era în creștere. Confruntată cu erezia, cu rădăcini tot în Biblie, a lui Wycliffe, și după cea a lui Jan Hus, Jean Gerson, cancelarul Facultății din Paris și unul din cei mai influenți teologi ai timpului, a rugat insistent Părinții Conciliului din Constance de la 1417 să promulge o interdicție a lecturii Bibliei care să fie valabilă în tot imperiul. El și-a reiterat avertismentul privind mișcările sectante precum the Poor of Lyons („săracii din Lyon”) și begarzii. Aplecarea celor din urmă pentru literatura religioasă în limba populară a dus la eticheta de necanonicitate atribuită textelor biblice în franceză.¹⁶ Conciliul din Constance nu a promulgat o asemenea interdicție, dar punctul de vedere al lui Gerson a fost preluat de către colegii săi de la Facultatea de Teologie din Paris, care, când Jacques Lefèvre d'Étaples a publicat în 1523 noua sa traducere franceză a Noului Testament, l-au sancționat cu o condamnare oficială, mai întâi în august 1525 și apoi în februarie 1526 (François 2009a: pp. 111-139, mai ales pp. 126-127)¹⁷. În câteva documente provenind din mediul teologic parizian, o asemenea interdicție era justificată dacă ne referim la the Poor of Lyons („săracii din Lyon”), beghinele și begarzii, precum și la „boemii” sau la poziția pe care conducătorul istoric al teologilor Jean Gerson a luat-o împotriva lor. În ceea ce-l privește, *Parlement de Paris* a confirmat oficial măsurile prohibitorii ale Facultății.¹⁸ *Bible Historiale complétée* și *Bible abrégée*, mai sus menționate, au fost, totuși, neafectate de condamnarea de la Paris a „noilor” traduceri și au continuat să fie tipărite: până în 1545-1546, prima a cunoscut douăzeci de ediții adiționale

¹⁶ Vezi în special Gerson 1973: pp. 57-58. Este posibil ca, drept rezultat al confruntării din Constance cu erezia pornind de la textul biblic, a adeptilor lui Wycliffite și ai lui Hus, Gerson să fi devenit mult mai drastic privind traducerea Bibliei. Afirmările sale dinainte erau mult mai nuanțate. Vezi Posthumus Meyjes 1999: pp. 335-339; Bogaert 1991: pp. 42-43. Vezi și Hoogvliet 2013: pp. 257-258.

¹⁷ Vezi acolo pentru informații suplimentare.

¹⁸ Vezi, de ex., în scrisoarea reprezentantului Facultății, Noel Beda, către Desiderius Erasmus, din 21 mai 1525, ed. Percy Stafford Allen *et al.* (Opus epistolarum Des. Erasmi Roterodami, 6), Oxford, Clarendon, 1906, nr. 1579, pp. 85 l. 147 – 86 l. 171, și din pledoaria avocatului Facultății, Jean Bochar, împotriva episcopului de orientare reformată din Meaux, Guillaume Briçonnet, din 29 august 1525 (Caesar Egassius Bulaeus, *Historia Universitatis Parisiensis...* vol. 6, Paris: Pierre de Bresche ... et Jacob de Laize-de-Bresche..., 1673, p. 182).

tipărite, a doua șapte ediții (Hoogvliet 2013: p. 264). Trebuie, totuși, să admitem că cultura franceză a lecturii Bibliei nu a primit un impuls din afară din partea mișcării umaniste, așa cum a fost cazul în alte părți din Europa, și că a fost chiar vulnerabilă la încercările de suprimare: nu au mai fost tipărite noi traduceri în franceză ale Bibliei până în 1565.¹⁹ A fost posibil să fie publicate traduceri biblice franceze ale lui Lefèvre, dar acestea erau aflate în afara sferei de interes a teologilor parizieni și în afara zonei imediate de lectură a cititorilor francezi interesați. Versiunile Lefèvre au fost publicate mai ales în Antwerp, în Țările de Jos (ceea ce a făcut soarta lor, într-o anumită măsură, comparabilă cu cea a edițiilor engleze Tyndale): Noul Testament a fost publicat începând cu 1525, Vechiul Testament în 1528, iar Biblia completă începând cu 1530. Totuși, spre deosebire de edițiile Tyndale, edițiile Lefèvre au avut consimțământul Facultății de Teologie din Louvain, care, astfel, le-a aprobat explicit, în timp ce colegii lor din Paris promulgau o condamnare.²⁰ Aceasta este o nouă indicație că, în ajunul evenimentului de la Trent, nu existau poziții univoce ale catolicilor în legătură cu lectura Bibliilor în limbile populare, ci doar diverse atitudini diferențiate geografic și cultural. Pe lângă ediția biblică a lui Lefèvre, pledoaria lui Erasmus pentru o Biblie tradusă în limba poporului a fost, de asemenea, afectată de o condamnare făcută publică în 1527 de către teologii din Paris și publicată în 1531 (François 2005: pp. 357-405). Această declarație trebuie considerată un reper pentru poziția Bisericii catolice despre lectura Bibliei în limbile populare, de vreme ce a fost, în mod repetat, citată ca o referință de către oponenții unor asemenea lecturi în anii ce vin.

O imagine încă și mai ambiguă poate fi observată în Spania și Catalonia (vezi Avenoză 2012: pp. 288-306; vezi și Fernández López 2003; Reinhardt 1976). Studiind contextul multicultural al Spaniei medievale târzii, Gemma Avenoză, autorul articolului *New Cambridge History of the Bible*, devine foarte precis când e vorba de posibilitățile lecturii Bibliei în culturile specificate: "... Hispanic peoples of diverse languages and nations read, handled, adapted and translated the Bible: Christians, Jews, Albigenses, Waldensians or other sects..."²¹ (Avenoză 2012: p. 288). Datorită prezenței evreilor în Castilia, o serie largă de texte biblice, adică Vechiul Testament, au fost traduse din ebraica masoretică, pentru a fi folosite atât de cititorii catolici – adesea nobili – cât și de membri ai comunității evreiești. Alte texte biblice au fost traduse din Vulgata latină, precum cele cerute de regele Alfonso X „Învățatul” pentru a fi utilizate în lucrarea sa *General estoria* (cca 1270-84), un fel de istorie a lumii, și în binecunoscuta *Alba Bible* (cca 1430). Precum în alte zone culturale ale Europei, Psaltirea și cărțile conținând Epistolele și Evangheliile citite la

¹⁹ Când René Benoist a publicat versiunea catolică, „vulgarizată” a Bibliei de la Geneva din 1566, a fost penalizat cu o condamnare de către teologii din Paris.

²⁰ De asemenea important pentru studiul traducerii lui Lefèvre, este: Laune 1895: pp. 56-72. Vezi și: Bedouelle 1976: pp. 112-120; Bogaert și Gilmont 1991: pp. 47-106, mai ales pp. 54-55.

²¹ „Hispanicii de diverse limbi și naționalități citesc, mânuiesc, adaptează și traduc Biblia: creștini, evrei, albigenzi, valdesieni și alte secte”.

vecernie, au fost printre cele mai traduse texte biblice în castiliană. Astfel de exemple sunt manuscrisele fragmentare, scrise de mână *Evangelios y Epístolas* de Martín de Lucena (1450) sau *Las Epístolas y Evangelios* de Gonzalo García de Santa María, publicate în 1484-1485, și prima ediție tipărită a unui text biblic în castiliană.

Cât privește Bibliile catalane, puține manuscrise au fost conservate: demn de remarcat este textul *Bibliei din secolul al XV-lea* care își are originea în Mănăstirea carthusiană *Portacoeli* din Valencia și a fost – în mod incorect (Avenzoa 2012: pp. 298) – atribuit lui Bonifacio Ferrer. A constituit baza primei Biblii tipărite, *Biblia de la Valencia* din 1478, precum și a unei ediții separate conținând Psalmii, cca 1480 (Barcelona). Nicio copie completă din *Biblia de la Valencia* ori chiar din *Las Epístolas y Evangelios* de Gonzalo García de Santa María nu există: aceasta ne înfățișează un alt aspect al problemei receptării Bibliei în spaniolă, anume acela al reprimării dure și chiar al distrugerii copiilor Bibliei (Avenzoa 2012: pp. 293-305; Fernández López 2003: pp. 27-44; vezi și Fernández 2005: pp. 45-68, mai ales p. 50).

În nordul Aragonului, măsuri împotriva lecturii Bibliei traduse au fost promulgate în 1223 de sinodul din Tarragona; aceasta a fost o parte a unei reacții mai largi împotriva valdesienilor, catharilor și albigenzilor, care au fost, de asemenea, activi în regiune, ceea ce era asemănător cu situația din Occitania mai sus menționată, din sudul Franței. (Mansi 23/-1779: col. 329). Vizând mișcarea beghinelor, alt sinod din Tarragona a făcut publică în 1317 o interdicție pentru posesia cărților traduse (*Sacrorum Conciliorum* 1782: col. 628-629; vezi și Fernández López 2003: pp. 89-96). Totuși, mai important este al doilea val al opoziției, când Inchiziția spaniolă a relaxat restricțiile împotriva Bibliilor traduse pe care le avea de cincisprezece secole. Această represiune a făcut parte din reacția împotriva evreilor rămași în Spania, sau împotriva *conversos*, evrei care s-au convertit la catolicism, dar a căror loialitate față de credință putea fi pusă la îndoială. Interdicțiile intenționau să prevină pe evrei și pe *conversos* de la continuarea clandestină a credinței lor, de la interpretarea Scripturilor conform tradițiilor evreiești mai vechi și, astfel, de la inițierea copiilor lor în legea mozaică. Începând cu mijlocul secolului al XV-lea, au fost menționate multe arderi ale copiilor Bibliei, atât în Catalonia, cât și în Castilia. Aceste acțiuni au culminat cu o interdicere dură a Bibliilor traduse, publicată, în mod evident, de Inchiziție în 1492 cu acordul așa-numiților regi catolici: Ferdinand și Isabella. Asemenea măsuri luate de Inchiziție pot explica raritatea copiilor existente ale unei Biblii complete, atât în manuscris, cât și în tipăritură (Avenzoa 2012: pp. 289-290; Fernández López 2003: pp. 96-111).

Alte ediții au fost publicate cu acordul explicit, în mod particular, al regilor catolici ca să promoveze versiuni liturgice în conformitate strictă cu dogma. Acesta a fost, într-un mod cu totul ieșit din comun, cazul scrisorilor *Epístolas y Evangelios* de Ambrosio de Montesinos, care au constituit, de fapt, o revizie a aceloră scrise de Gonzalo García de Santa María, publicate prima dată în 1512 și trecând prin câteva retipăriri, printre alte locuri în Antwerp (Fernández López 2003: pp. 45-46). Aceeași politică a Bibliilor a fost menținută de Inchiziția spaniolă și sub conducerea lui Charles V și a administrației sale, când a venit să ia măsuri împotriva

protestantismului în expansiune în Spania (Fernández López 2003: pp. 112-116). În acest context, Francesco de Enzinas a publicat prima sa versiune „protestant-umanistă” a Noului Testament, în 1543, în afara Spaniei, la ...Antwerp.²²

O imagine destul de diferită apare dacă luăm în considerare situația din Germania (Gow 2012: pp. 198-216; Flood 1999: pp. 144-165; vezi și Gow 2009). Construind pe un manuscris tradiții de secole, textul Bibliei germane a devenit bun pentru tipar, așa încât între 1466 și 1522, adică înainte de Reformă, aproape șaptezeci de ediții ale acestei cărți au fost tipărite. Optsprezece din ele erau *pandects* sau Biblii complete, prima fiind *Mentellin Bible* din 1446. Într-adevăr, erau eforturi de a preveni căderea Bibliei traduse în mâinile oamenilor²³ needucați – nemaivorbind de eretici –, precum interdicția imperială a lui Charles IV, din 1369, care le viza pe beghine, sau precum încercările arhiepiscopului Berthold de a opri tipărirea lucrărilor religioase în limbile populare, și în mod special, pe cea a Bibliilor, în Mainz, în 1486, pentru a menționa doar cea mai cunoscută acțiune a sa. Dar niciuna dintre acestea nu a putut să știrbească, în mod efectiv, interesul pentru versiunile traduse ale Scripturilor în Germania printre clerici, nobili și orașeni învățați. Când Martin Luther a publicat prima ediție a Noului Testament, în 1522, și Biblia sa completă în 1534, el se putea sprijini pe interesul puternic al aceluia secol pentru lectura Bibliei traduse în Germania. Trebuie chiar să se admită că versiunile sale, mai ales cea a Noului Testament, conservă reminiscențe ale mai vechii tradiții de traducere (deși istoriografia protestantă a subliniat noutatea și superioritatea traducerilor lui Luther). Confruntată cu noua traducere a lui Luther, Biserica Catolică din Germania nu a reacționat impunând o strictă interdicție asupra edițiilor Bibliilor în limbile populare, dar, punând Bibliile „bune” în mâinile oamenilor, adică Bibliile unde pasajele sensibile, din punct de vedere confesional, din Biblia lui Luther au fost corectate pe baza Vulgatei. Cele mai cunoscute dintre aceste „Korrekturbibeln” catolice sunt Noul Testament al lui Jerome Emser (1527), Biblia lui John Dietenberger (1534) și John Eck (1537).

O situație similară era în Țările de Jos. Câteva părți din Biblie, precum Cărțile istorice, Psaltirile, traduceri ale Noului Testament, cântările din Evangheliile, dar și cărțile conținând lecturile pentru vecernie din Epistole și Evangheliile erau răspândite la sfârșitul Evului Mediu (vezi Den Hollander, Kwakkel și Scheepsma 2007). Cele mai cunoscute sunt *Biblia Herne* (realizate între 1359-1384), numită după mănăstirea carthusiană de la Herne (lângă Brussels), *Traducerea nord-daneză a Noului Testament* numită, de asemenea, *Noul Testament de la Devotio Moderna* (cca 1387-1399), precum și *Psaltirea de la Devotio Moderna* (cca 1415). *Devotio Moderna* sau Pietatea Modernă a fost o mișcare spirituală olandeză cu caracter de reformă care își are originea în aceeași perioadă precum cele ale lui Wycliffe și Hus, dar care, spre deosebire de cea din

²² Pentru mai multe detalii despre Noul Testament al lui Enzinas, vezi Agten 2013: pp. 218-241; Christman 2012: pp. 197-218; Nelson 1999: pp. 94-116.

²³ Un sinod ținut la Trier în 1231 nota că un grup eretic a apelat la traducerile biblice în germană; în mod evident, se referă la valdesieni. (Mansi 23/1779: col. 241).

urmă, s-a manifestat doar în interiorul spațiului bisericesc. Originea și, mai mult, răspândirea textului biblic tradus în Țările de Jos, datorează mult impulsului dat de mișcarea spirituală reformatoare menționată. Părți din aceste texte biblice au fost în cele din urmă tipărite, începând cu *Biblia Delft* (1477), care era, de fapt, o versiune a Vechiului Testament, fără Psalmi, având la bază textul *Bibliei Herne*. Ediția a fost, în scurt timp, urmată, în orașe precum Gouda, Utrecht și Delft, de tipărituri suplimentare ale Epistolelor și Evangheliilor pentru vecernie, precum și ale Psaltirii. Când primele ediții, având la bază textul lui Erasmus și/sau Luther, au apărut și centrul activității tipografice s-a mutat repede la Antwerp (François 2009b: pp. 187-214; Den Hollander 1997; vezi și De Bruin 1993), autoritățile din Țările de Jos nu au reacționat printr-o interdicție generală a Bibliilor traduse. Au fost interzise doar acele ediții biblice care conțineau prologuri, explicații marginale, rezumate la începutul capitolelor și alte elemente „paratextuale” care puteau să influențeze interpretarea cititorului într-o direcție necanonică. Discuția despre interpretarea Bibliei, în adunări semiclandestine sau „bisericești”, a fost, de asemenea, interzisă.²⁴ Precum în Germania, autoritățile doreau să furnizeze populației o traducere demnă de încredere, având la bază textul Vulgatei, și lipsită de orice fel de glose interpretative. Acesta a fost, de exemplu, țelul Bibliei daneze Vorsterman, numită după tiparnița din Antwerp care a publicat această Biblie pentru prima dată în 1528, precum și (mai sus menționata) Biblie franceză a lui Lefèvre d'Étaples, tipărită de Martin Lempereur în 1530.

Cât privește Italia (Leonardi 2012: pp. 268-287; vezi și Barbieri 1999: pp. 246-259), se poate concluziona că textele biblice în italiană au jucat, de asemenea, un rol destul de important în viața spirituală a orașelor-cetăți din epoca medievală târzie, mai ales în Toscana și în regiunile de nord. Multe din aceste cetăți feudale au făcut parte din confreriile care au înflorit în Forența sau Siena de la sfârșitul Evului Mediu, sau în alte orașe bogate din Toscana (și, mai departe, în alte părți din nordul Italiei). Aici, de asemenea, autoritățile bisericești nu se opuneau în mod serios lecturii Bibliei în italiană de către neclerici (Corbellini 2012b: pp. 21-40). Având la bază o importantă tradiție manuscrisă, șaisprezece ediții tipărite ale Bibliei în italiană, traduse de călugărul benedictin camaldolez Nicolò Malerbi (prima ediție în 1471), au fost publicate înainte de Reformă, iar altele unsprezece au urmat, până în 1567, când ultima Biblie catolică tradusă în Italia a apărut pe piață. Înainte de Reformă au fost tipărite două ediții ale unui text, din perioada medievală târzie, din Noul Testament, și două conținând Psalmii.²⁵ Florentinul Antonio Brucioli, creștin de orientare reformată, a fost primul care a publicat Noul Testament (în 1530) și o Biblie completă (în 1532), despre care se spunea că erau realizate după originalul grec și ebraic. Dar aceasta nu a determinat autoritățile catolice ca, ulterior, să le interzică. Din contră, același mecanism care a fost observat cum funcționează în

²⁴ Despre lectura Bibliei și cenzura acesteia, vezi și François 2004: pp. 198-247; Den Hollander 2003: pp. 6-10. Vezi și: François 2006: pp. 69-96, mai ales pp. 79-89.

²⁵ Datele sunt din Barbieri 1991: pp. 185-272.

Germania și în Țările de Jos a apărut și în Italia: doi dominicani de la mănăstirea San Marco din Florența au realizat o traducere catolică, de fapt o revizie a traducerii lui Brucioli, anume Fra Zaccaria din Florența, în 1536 (doar Noul Testament), și Sante Marmochino, în 1538 (Biblia integrală).²⁶ Separat de Germania, Țările de Jos și Italia, o tradiție similară, prin care Biblii sau părți din ele au putut fi traduse pentru lectorii care nu înțeleg latină, a existat, de exemplu, în Polonia, regiunile cehe și în Dalmația-Croația.

LECTURA BIBLIILOR ÎN LIMBILE POPULARE LA CONCILIUL DE LA TRENT, SESIUNEA A PATRA, 1546

Aceasta era situația în ajunul Conciliului din Trent. Problema traducerilor biblice în limbile populare a fost adusă în atenția Părinților Conciliului în timpul întâlnirilor preliminare în vederea pregătirii celei de-a patra sesiuni din perioada Lent-ului în 1546, când Părinții trebuiau să discute, printre alte probleme, așa-numitele „abuzuri” privind utilizarea Scripturilor. Și chiar dacă adversarii lecturii traducerilor biblice de către credincioși s-au străduit să vadă această practică inclusă printre abuzurile menționate, ei erau contrabalansați de un grup în favoarea lecturii de către neclerici. Adversarii erau conduși de cardinalul spaniol Pedro Pacheco, arhiepiscop de Jaen, care era însoțit de sfătuitorul său în probleme teologice, franciscanul Alphonso de Castro. Cum mulți dintre Părinții Conciliului veneau din Spania și câțiva din Franța, se credea că balanța va înclina spre punctul de vedere negativ. Câțiva Părinți ai Conciliului din Italia, dar nicidecum toți, au fost în favoarea lecturii Bibliei în limbile naționale. Acest grup și-a găsit un reprezentant de încredere în chiar cardinalul Cristoforo Madruzzo, episcop al principelui din Trent și gazdă a Conciliului.²⁷ În cele ce urmează, principalele argumente avansate de un grup împotriva celuilalt vor fi analizate.

Când Alphonso de Castro a vorbit în adunarea unui comitet extraordinar care se întrunise pe 8 și 9 martie 1546, ca să analizeze, în mod special, problema lecturii Bibliei de către neclerici, el își cunoștea trecutul. În 1534, în binecunoscuta sa carte intitulată *Adversus omnes haereses (Împotriva tuturor ereziilor)*, el a dat pentru prima dată frâu liber judecății sale negative (Ediția consultată: De Castro 1565: pp. 63-67). În timpul șederii sale la Trent, la începutul anului 1546, De Castro a re-editat această carte în Veneția și a prefațat textul cu o dedicație către cardinalul Pacheco. Și, cu toate că nu ni s-a păstrat conținutul discursului lui De Castro la Conciliul de la Trent, ideile sale pot fi deduse din ceea ce a scris în cartea sa (Cavallera 1945: pp. 46-48; Lentner 1964: pp. 242-244). Este evident din scrisul său că, pentru De

²⁶ Vezi, printre alții, Del Col 1987: pp. 165-188. Despre Brucioli, vezi și Giacone 1999: pp. 260-287.

²⁷ Despre problema lecturii Bibliilor în limbile populare la Trent, vezi, printre alții, Fernández López 2003: pp. 161-178; Coletti 1987: pp. 199-224; McNally 1966: pp. 204-227; Lentner 1964: pp. 237-264; Cavallera 1945: pp. 37-56. Pentru o ediție cu documentele Conciliului, vezi CT.

Castro, lectura Bibliei în limbile populare a fost una din sursele ereziei. De Castro s-a grăbit să sublinieze că de vină nu este Biblia ca atare, ci interpretarea sa greșită care trebuie să fie condamnată ca sursă a ereziei. Iar el, în mod special, a indicat pe acei oameni care, fără educație și fundament, s-au aventurat să comenteze Biblia și s-au expus riscului interpretării cuvintelor biblice într-o formă eronată sau chiar eretică. În acest sens, el s-a referit la binecunoscutul pasaj biblic pe care adversarii lecturii Bibliei în limbile populare l-au invocat adesea spre a-și susține punctul de vedere, mai precis Mat. 7:6: “Give not that which is holy to dogs; neither cast ye your pearls before swine, lest perhaps they trample them under their feet, and turning upon you, they tear you” (Versiunea Douay-Rheims, de aici menționată DRV).²⁸ De Castro nu a ezitat să interzică accesul la textul biblic al acelor oameni despre care se spune că trăiesc asemeni porcului, insinuând chiar că majoritatea oamenilor simpli aparțin acestei categorii. El a lăudat apoi inițiativa regilor catolici, Ferdinand și Isabella, care erau cunoscuți pentru interzicerea traducerii și lecturii Scripturilor în spaniolă (De Castro 1565: pp. 63r-64r.). Așa cum a fost menționat mai sus, realitatea în Spania a fost mai complexă decât atât: a fost, probabil, Inchiziția cea care a promulgat, cu ajutorul regilor catolici, o asemenea interdicție, adresându-se, în mod special, evreilorbotezați care ar fi utilizat Biblii traduse ca să continue, în mod clandestin, practica propriului cult și să-și inițieze copii în legea evreiască (Fernández López 2003: pp. 96-111).

Citirea și interpretarea Bibliei trebuie să fie rezervată, după părerea lui De Castro, acelor care, pe lângă credință, stăpânesc și cunoștințele necesare pentru a pătrunde sensul Scripturilor. El protesta, astfel, în mod evident, față de Luther și reformați care au susținut că Scripturile, mai ales Noul Testament, erau clare și inteligibile oricui. Ca un răspuns la argumentele reformaților, De Castro făcea referire la fragmentul tradițional, 2 Petr. 3:16, unde stă scris că în epistolele lui Pavel sunt “certain things hard to be understood, which the unlearned and unstable wrest, as they do also the other scriptures, to their own destruction”²⁹ (DRV). De Castro a adăugat chiar că și cei experimentați în științele sacre și profane au avut dificultăți uriașe în explicarea Scripturilor, mai ales a acelor pasaje care, după toate aparențele, se contrazic unele pe altele. Cu atât mai mult atunci citirea și interpretarea Scripturilor este, după părerea lui De Castro, problematică pentru omul simplu și, în mod special, pentru femei, care sunt, în opinia sa, atât de încrâncenate, încât este mai ușor să ordonezi o sută de bărbați decât o singură femeie (De Castro 1565: pp. 64r-65v).

²⁸ „Nu dați cele sfinte câinilor, nici nu aruncați mărgăritarele voastre înaintea porcilor, ca nu cumva să le calce în picioare și, întorcându-se, să vă sfășie pe voi” (*Biblia sau Sfânta Scriptură*, Ed. Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 2008).

²⁹ „unele lucruri cu anevoie de înțeles, pe care cei neștiutori și neîntăriți le răstălmăcesc, ca și pe celelalte Scripturi, spre a lor pierzare” (*Biblia sau Sfânta Scriptură*, Ed. Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 2008).

După ce a intrat în această controversă cu ideile lui Luther și cele ale reformaților, De Castro s-a adresat lui Erasmus în lucrarea *Împotriva tuturor ereziilor*. Umanistul Erasmus și-a exprimat dorința ca Scripturile să fie traduse în toate limbile, așa încât să fie citite și de fermier, de fierar, de cioplitor în piatră și chiar de femei. De Castro nu s-a reținut să spună că Facultatea de Teologie din Paris l-a condamnat pe Erasmus din cauza intervenției sale emoționale în favoarea lecturii textelor biblice traduse în limbile populare, o sancțiune pentru care De Castro și-a exprimat adevăratele. În continuare, el a intrat în detaliile argumentului lui Erasmus, susținut prin referire la Părinți ai Bisericii, precum, între alții, Ioan Gură de Aur și Ieronim, cum că în vremurile acestora traduceri biblice în limba popoarelor erau în mod obișnuit acceptate și răspândite. Totuși, De Castro a argumentat că ceea ce era permis odată trebuie să fie considerat în epocile mai noi drept nociv, de vreme ce consecința nefericită a accesului nerestricționat la textul biblic a fost că a condus o serie de oameni la erezii (De Castro 1565: pp. 65v-67r).

Sușinătorii lecturii Bibliilor traduse au găsit, așa cum a fost menționat, un reprezentant demn de atenție în persoana cardinalului Cristoforo Madruzzo, care chiar a luat cuvântul de două ori la Conciliu, pentru a-i implora pe Părinții Bisericii să nu includă lectura Biblii în limbile populare printre abuzuri. Prima intervenție a avut loc în cursul disputei cu cardinalul Pacheco în timpul adunării generale a Conciliului din 17 martie 1546. Cu această ocazie, Madruzzo s-a referit la apostolul Pavel care dorea ca Scripturile să nu fie niciodată îndepărtate de gura oamenilor (Rom. 10:8), precum și la obiceiul german, cu care a devenit familiar datorită originii sale materne, prin care Părinții obișnuiau să-i învețe pe copii texte religioase în limba lor, precum *Tatăl nostru* sau *Crezul*, fără ca vreo erezie să fi apărut din această practică. Problemele din Biserica (germană), au fost, după cum argumentează Madruzzo, cauzate nu de oameni simpli, ci de experimențați cercetători în ebraică, greacă și latină. De aceea, Madruzzo i-a implorat pe Părinții Conciliului să nu includă traduceri biblice în limbile naționale printre abuzuri.³⁰

În acel moment cardinalul Pacheco a dat impresia temperării disputei și a replicat că el însuși nu mai face nicio afirmație oficială dacă practica pusă în discuție a fost sau nu inclusă, de fapt, printre abuzuri, și că el doar a cerut ca această chestiune să fie examinată după legile spaniole care interzic traduceri biblice în limba națională. El chiar a adăugat că Papa Paul II a aprobat aceste măsuri – o afirmație foarte greu de dovedit (Fernández López 2003: pp. 102-103). La rândul său, Madruzzo a replicat neutru că Papa Paul și ceilalți papi poate au greșit în această privință – afirmație prin care el nu vrea, totuși, să spună că ei chiar au greșit –, dar că sfatul Apostolului Pavel ca Evanghelia să nu fie niciodată îndepărtată de la gura noastră a fost oricum unul fără cusur.³¹ Ceilalți episcopi aproape că nu au

³⁰ *Herculis Severoli... commentarius* (CT, 1-II), pp. 37-38 și *Massarelli Diarium* III (CT, 1-II), p. 514; *Acta. 14. Congregatio generalis* (CT, 5-III), pp. 30-31; vezi și M. card. Cervinus către A. card. Farnesio, Trent, 17 martie 1546 (CT, 10), p. 421.

³¹ *Herculis Severoli... commentarius* (CT, 1-II), p. 38; *Acta. 14. Congregatio generalis* (CT, 5-III), p. 31.

intervenit în discuție, dar au fost realmente impresionați de ciocnirea dintre cardinalii Madruzzo și Pacheco, despre care se spunea că sunt prieteni și aparțin amândoi, la Conciliu, „imperialului”, adică partidei pro-Habsburgice.

În timpul adunării generale a Conciliului, pe data de 1 aprilie 1546, cardinalul Madruzzo a ținut un discurs încă și mai dur în favoarea lecturii Bibliei traduse.³² Drept dovadă, el a citat câteva texte din Scripturi care puteau să susțină pledoaria sa pentru lectura Bibliei în limbile populare, precum 2 Tim. 3:16-17, unde apare scris că toată Scriptura a fost dată omului spre instruire, orientare, corectare și educație în comportament. În lumina acestui text și a altora, el și-a exprimat frica pentru reacția protestanților, care nu vor ezita să predice adeptilor că Părinții Conciliului au furat Sfânta Scriptură din mâinile oamenilor. Bazându-se pe un motif larg răspândit, Madruzzo a investigat de ce oamenii simpli nu trebuie să aibă acces la lapte, adică Scripturile în limba vulgară, prin care ei ar putea fi hrăniți și crescuți în Christos (1 Cor. 3:2 și Evr. 5: 12-14). Altă chestiune presantă adusă în discuție de cardinal a fost dacă Părinții Conciliului ar merge atât de departe încât ar identifica neclericii cu câinii cărora nu trebuie să le dai ce este sfânt, sau cu porcii în fața cărora mărgăritarele nu trebuie aruncate (Mat. 7:6). În opinia lui, ei trebuie mai degrabă să fie considerați copiii adoptați ai Celui de Sus, care sunt pe drumul lor spre Dumnezeu, pentru care Christos a ispășit deja prin prețiosul dar al sângelui său.

După discutarea câtorva pasaje biblice care pot susține argumentul său, cardinalul a utilizat câteva motive obișnuite care erau invocate ca să nege avantajele citirii Scripturilor pentru neclerici. În acest sens, el se referea la vechea erezie a grupării The Poor of Lyons – prin care sunt numiți valdesienii – despre care se spunea că-și trăgeau rădăcinile din Biblia populară. Dar, așa cum a replicat Madruzzo, Arius, Novatus, Sabellius, Cerinthus, Novatian, Paul din Samosata, Photinus, Eunomius, și întregul grup al vechilor eretici erau erudiți și cunoscători în detaliu ai limbilor ebraică, greacă și latină. De asemenea, în timpul său, Luther, Zwingli, Oecolampadius, Melancthon, Bucer și alții aveau remarcabile competențe în trei limbi. Ar trebui Bibliile ebraice, grecești și latine să fie interzise cu scopul de a tăia chiar din rădăcini ereziile? a întrebat Madruzzo audiența. După opinia cardinalului, ceea ce a fost clar era că situația precară din Biserica Apuseană a timpului său era foarte asemănătoare cu cea din vechea creștinătate, unde erezia își avea rareori originea printre oamenii simpli și printre cei care știau doar propria limbă, dar apărea mai degrabă printre cei care pretindeau că sunt învățați.

De asemenea, Madruzzo a considerat că reeditarea vechilor catehisme ar fi foarte benefică pentru ca tinerii creștini să nu fie hrăniți spiritual cu povestirile obscene ale poezilor sau cu istorioarele prostești ale femeilor bătrâne, ci, precum în 2 Tim.3:15, prin intermediul mesajului evanghelic însuși, ca și cum ar fi un lapte ușor de digerat. Ideea, incluzând termenul „evangelis rudimentis”, provine de la

³² Cristoforo Madruzzo, *De vertendis libris sacris in linguam vulgarem* (CT, 12), pp. 528-530; în versiunea tradusă, vezi Tallon 2000: pp. 105-109; pentru o prezentare, vezi McNally 1966: pp. 220-221; Lentner 1964: pp. 248-252; Cavallera 1945: pp. 51-52.

pledoaria lui Erasmus pentru lectura Bibliei în limbile populare. În cazul pasajelor ambigue și dificile, cardinalul a propus apoi includerea, în edițiile Scripturii, a notelor explicatorii, care puteau fi alcătuite de oameni învățați și pioși, cărora Conciliul le-a dat un mandat pentru acest scop.

Madruzzo chiar a propus o schiță a unui decret care să fie adoptat de Conciliu, în care să fie precizat: “We condemn all corrupt Bible translations. That these [Bible Translation] not be printed without the approval of the ordinary, on punishment of ecclesiastical sanctions to be defined, and that these printings would not be sold, without the same approval, on punishment of censures to be defined”.³³ Sugestia lui Madruzzo, deși formulată negativ, pleca de la premisa că anumite traduceri biblice pot fi permise, cu aprobarea explicită a episcopului.

Este evident că adversarii și susținătorii libertății traducerii Bibliilor s-au păstrat unii pe alții în echilibru la Conciliul de la Trent,³⁴ așa încât Părinții, în timpul celei de-a patra sesiuni solemne a Conciliului din 8 aprilie 1546, nu au făcut niciun fel de declarație definitivă despre lectura Bibliilor în limbile populare și, astfel, au continuat să lase orice decizie în această privință instanțelor locale. Conciliul a declarat ferm ca Vulgata latină să fie versiunea „autentică” a Scripturilor pentru Biserica Catolică – în sensul conformității sale cu doctrina evanghelică veritabilă – și ca aceasta să fie singura versiune care putea fi utilizată în lecții publice, argumentații, predici și expuneri. De asemenea, Părinții din Conciliu și-au exprimat dorința ca o

³³ „Noi condamnă toate traduceri biblice corupte. Ca acestea [traducerile biblice] să nu fie tipărite fără aprobarea clericală, sub pedeapsa sancțiunilor eclesiastice de stabilit, și ca aceste tipărituri să nu fie vândute, fără aceeași aprobare, sub pedeapsa dezaprobării de stabilit”.

³⁴ În timpul adunării generale din 3 aprilie, a fost supusă atenției problema dacă o versiune biblică, mai precis Vulgata latină, ar trebui să fie declarată autentică și, mai mult, dacă o versiune trebuie să fie declarată autentică indiferent de limbă („in uno quoque idiomate”), sau dacă aceste cuvinte trebuie să fie utilizate numai cu referire la cele trei limbi biblice: latina, greaca și ebraica. Majoritatea participanților la vot, adică 22 de Părinți ai Conciliului, s-au declarat doar în favoarea promulgării Vulgatei latine ca versiunea autentică a Bisericii, fără a se pronunța în favoarea sau împotriva acceptării unei versiuni autentice în alte limbi. Paisprezece clerici, inclusiv Pacheco în calitate de reprezentant, s-au opus în mod explicit promulgării unei asemenea versiune autentice în oricare limbă populară. Zece clerici, printre care Madruzzo în calitate de conducător, s-au pronunțat în favoarea formulării celei mai permissive, acceptând, practic, fără restricții, traduceri în oricare limbă națională. Unul dintre ei, Tommaso Sanfelice, episcop de Cava de’ Tirreni, a sugerat că votul său trebuie să fie luat în considerare în ambele situații, și pentru textele traduse în limbile populare, și pentru cele trei limbi biblice, în timp ce generalul călugărilor augustinieni, Girolamo Seripado, dorea doar o versiune autentică în cele trei limbi sacre (excluzând limbile populare). Vezi *Herculis Severoli... commentarius* (CT, 1-II), pp. 43 l. 17-24; 44 l. 13-22; *Acta*. 28. *Congregatio generalis de 4 abusibus* (CT, 5-III), pp. 58-67, mai ales pp. 66-67. O prezentare în *Massarelli Diarium II* (CT, 1-II), p. 437 l. 10-12. Cf. Jedin 1957: p. 70; Lentner 1964: pp. 258-259; McNally 1966: pp. 222-224.

versiune corectată a Vulgatei să fie publicată cât mai repede posibil.³⁵ La Louvain, la Facultatea de Teologie, John Henten a început munca corectării Vulgatei latine, ceea ce a condus la publicarea, în 1547, a versiunii *Vulgata Lovaniensis*. Au urmat, în 1548, o traducere daneză oficială a Vulgatei, și, în 1550, o traducere franceză. Precum în alte țări, bibliile catolice traduse au continuat să fie publicate.

INDICII DE LA ROMA ȘI LECTURA BIBLIEI ÎN LIMBILE POPULARE

Cum timp de zece ani după Conciliul de la Trent nu a mai fost făcută nicio declarație privind lectura Bibliei în limbile naționale, decizia fiind lăsată în seama autorităților eclesiale și civile locale, aderenții abordării prohibitive au câștigat inevitabil o sporită influență în Roma.³⁶ Aceasta s-a datorat fără doar și poate succesului, după toate aparențele, crescând al protestantismului, pentru care acordarea permisiunii circulației Bibliilor catolice în limba italiană nu a fost o măsură alternativă suficientă. Printre doctrinari a fost Gian Pietro Carafa, primul conducător al Sfântului Sinod al Inchiziției de la Roma, care, precum Papa Paul IV, a ajuns pe tronul lui Petru în 1555. În 1559, în timpul „nefericitei întreruperi” a Conciliului care a durat o decadă³⁷, el a publicat un Indice al Cărților Interzise care a fost pregătit de Inchiziție și care a fost, în principiu, aplicabil întregii Biserici („Indicele de la Roma 1”; vezi Fragnito 1997: pp. 82-85; De Bujanda *et al.* 1990: pp. 37-39, 128-131, 137 și 307-331, în special, pp. 325 și 3; vezi și Caravale 2011: pp. 71-73). În acest document, există o precizare generală prin care nicio ediție a Bibliei sau a Noului Testament în limbile populare nu trebuie, în vreun fel, tipărită, comercializată, citită sau deținută, fără permisiunea scrisă a Sfântului Sinod al Inchiziției de la Roma.³⁸ Este evident că Inchiziția de la Roma a căutat să-și păstreze judecata cazului asupra ei. Reglementările generale menționate mai sus au fost precedate de ceea ce s-a numit o listă „non-exhaustivă”, care interzicea doar anumite ediții ale Bibliei și Noului Testament din câteva arii lingvistice ale Europei.

³⁵ Dintre decretul finale, ne referim la *Decretum secundum: Recipitur vulgata editio Biblie praescribiturque modus interpretandi sacram scripturam etc.* (CT, 5-III), pp. 91-92, care, de asemenea, se găsește în CC COGD 3/2010: pp. 16-17. Pentru o traducere recentă, vezi Tanner și Alberigo 1990: pp. *664-665.

³⁶ Despre evoluția punctului de vedere al Romei după Conciliul de la Trent, vezi Fragnito 1997, precum și articolele pe care același autor le-a scris după publicarea cărții sale fundamentale, în principal Fragnito 2003: pp. 633-660 și Fragnito 2007: pp. 51-77. La fel de important este Frajese 1998: pp. 269-345. O prezentare poate fi găsită în Prosperi 2010: pp. 185-187, precum și în articolul în limba engleză a lui Fragnito 2001: pp. 13-49, mai ales pp. 14-35.

³⁷ Cf. McNally 1966: p. 226.

³⁸ Pp. 33v-34r: „Biblia omnia vulgari idiomate, Germanico, Gallico, Hispanico, Italico, Anglico sive Flandrico, etc. conscripta nullatenus vel imprimi vel legi vel teneri possint absque licentia sacri Officii S. Ro. Inquisitionis” (De Bujanda *et al.* 1990: pp. 325 și 331, cf. p. 785).

Indicele extrem de sever a dat naștere unei accentuate îngrijorări în sînul Bisericii și nu a fost aplicat. De aceea, Sfântul Sinod s-a simțit obligat să publice, nu mai târziu de februarie 1559, așa-numita *Instructio circa indicem librorum prohibitorum*. În acest document, precizările despre lectura Bibliei au fost, totuși, moderate. O interdicție categorică a fost menținută asupra Bibliilor însoțite de comentarii eretice și explicații marginale. Teologii, care nu erau preoți, și chiar enoriașii cu o credință profundă și adevărată (dar în niciun caz femei, nici măcar călugărițele) puteau să obțină permisiunea să citească așa-numitele Biblii catolice „bune” în limba lor. Preoții, diaconii și slujbașii lor puteau să folosească numai Biblia în limba latină și nu trebuiau, sub nicio formă, să citească Biblii traduse. Permisivitatea de a citi cărți conținând Epistolele și Evangheliile pentru vecernie putea fi ușor obținută de cei care cereau această îngăduință. E important de remarcat că aceste autorizații pot fi date de inchizitori și de adjuncții lor, dar, în plus, „în locurile unde aceștia [inchizitorii] erau absenți” („ubi ipsi non sunt”), și de către episcopul local, iar aceasta a constituit o semnificativă deschidere în comparație cu tendințele centralizatoare arătate de Paul IV (Fragno 1997: pp. 93-95; De Bujanda *et al.* 1990: pp. 46-49, 100-104 și 138-140).

Confruntat cu opoziția invocatului Indice al lui Paul IV, Papa Pius IV, succesorul său de la sfârșitul anului 1559, a creat o comisie care să schițeze un nou indice, mai îngăduitor. Încă din 1561, comisia a publicat așa-numita *Moderatio indicis librorum prohibitorum*. Cât privește Bibliile traduse, *Moderatio* se referă la condițiile care erau incluse în *Instructio* din 1559. Singura diferență a fost că și mai multă autoritate a fost acordată episcopilor locali în luarea deciziilor despre tipărirea, citirea și deținerea Bibliilor (Fragno 1997: pp. 95-97; De Bujanda *et al.* 1990: pp. 51-54, 105-106 și 141-142; vezi și Caravale 2011: pp. 73-74). Schița noului indice a fost, în cele din urmă, trimisă Părinților Conciliului din Trent, unde a fost preluată spre lucru de un comitet de clerici.

Indicele din Trent, realizat în întregime la Conciliu de un comitet de clerici, a fost, în cele din urmă, promulgat, după închiderea Conciliului, de Pius IV în 1564; Indicele trebuie să fie considerat ca un important reper pentru poziția adoptată de Biserica Catolică privind lectura Bibliilor în limbile populare („Indicele Tridentin” sau „Indicele de la Roma 2”); vezi Fragno 1997: pp. 98-106; De Bujanda *et al.* 1990: pp. 91-99, 143-153 și 814-815; vezi și Caravale 2011: p. 75). A patra dintre cunoscutele zece *Reguli* sau *Regulae*, care a fost inclusă în Indice, afirma, printre alte lucruri, că permisiunea nerestricționată de a citi textul biblic în traducere are mai multe dezavantaje decât beneficii. Totuși, când niciun efect nociv, ci doar o creștere („augmentum”) în credință și devoțiune era așteptată după lectura Bibliei, o dispensă individuală putea fi acordată de episcop sau inchizitor, care trebuiau să caute sfatul dinainte al preotului paroh sau al părintelui confesor. Traducerea trebuia să fie realizată de un autor catolic. Autorizarea trebuia să fie în scris.³⁹

³⁹ Pp. 15-16: „Cum experimento manifestum sit, si sacra Biblia vulgari lingua passim sine discrimine permittantur, plus inde, ob hominum temeritatem, detrimenti, quam utilitatis

Librării care vindeau Biblii oamenilor fără dispensa cerută trebuiau să înapoieze plata primită episcopului și se expuneau unor pedepse suplimentare. Totuși, membrii ordinelor religioase și ai congregațiilor puteau cumpăra și citi Biblii, după primirea unei autorizații simple din partea superiorilor lor. Lista conținând edițiile Bibliilor și ale Noului Testament care apăreau în Indicele din 1559 a fost scoasă din noul Indice din anul 1564. Punerea în practică a celei de-a patra reguli de la Trent prin indici „naționali” sau prin legislația impusă de conciliile provinciilor și sinoadele diecezelor a fost foarte diversificată în lumea catolică post-tridentină. Și, în mod frecvent, practica obișnuită a fost mai tolerantă decât legislația.

Totuși, la doar șapte ani după promulgarea Indicelui Tridentin, noul Papă, Pius V, mai demult membru al aparatului inchiizitorial, se gândea deja la o revizie a Indicelui. Pentru acest scop, el a numit, la data de 5 martie 1571, un comitet de cardinali, care, un an mai târziu, (13 septembrie 1572), a fost transformat într-o adevărată congregație a Romei de către Grigore XIII. În timpul primilor cincisprezece ani de funcționare, sub conducerea cardinalului Guglielmo Sirleto, Congregația Indicelui a ținut mereu să se adapteze mentalității riguroase privind lectura Bibliei în limbile populare care exista în special în Congregația Sfântului Sinod al Inchiziției de la Roma. Tendința era de întoarcere spre atitudinea restrictivă impusă de Roma din 1559. În 5 septembrie 1571, Comitetul Indicelui a luat prima decizie ca nicio Biblie scrisă în germană, franceză, spaniolă, italiană, engleză sau flandă să nu poată fi tipărită, citită sau deținută fără permisiunea Inchiziției, luând astfel episcopilor locali o parte din prerogativele care le-au fost acordate prin Indicele Tridentin. Această măsură a fost acceptată doar parțial în Italia, unde o bine întemeiată tradiție a lecturii Bibliei în italiană exista deja (Frajese 1998: pp. 272-276; Fragnito 1997: pp. 111-112). În timp ce Congregația Indicelui se ocupa de revizia acestuia, Congregația Inchiziției și, în particular⁴⁰, Teologul Casei Pontificale au interzis, printr-o serie de măsuri succesive, toate tipurile de scrieri biblice traduse, precum cărțile Psaltirilor, cărțile conținând Epistolele și Evangheliile citite la vecernie, versificările biblice și alte lucrări bazate pe Biblie care au hrănit, timp de zeci și sute de ani, viața spirituală a credincioșilor italieni. Aceste măsuri au culminat în anii 1582 și 1583, când unele autorități ale Romei au decis să abolească direct și într-un mod cvasi-oficial a patra regulă de la Trent: episcopii locali și inchiizitorii nu mai erau autorizați să acorde permisiunea pentru citirea Vechiului și Noului Testament, ci erau nevoiți să confişte edițiile traduse și să le arunce în flăcări.⁴¹

oriri; hac in parte iudicio Episcopi, aut Inquisitoris stetur; ut cum consilio Parochi, vel Confessarii Bibliorum, a Catholicis auctoribus versorum, lectionem in vulgari lingua eis concedere possint, quos intellexerint ex huiusmodi lectione non damnum, sed fidei, atque pietatis augmentum capere posse: quam facultatem in scriptis habeant...” (De Bujanda *et al.* 1990: pp. 815-816). Pentru traducerea engleză, vezi McNally 1966: pp. 226-227.

⁴⁰ Așa-zisul *Maestro del Sacro Palazzo*, care superviza cărțile tipărite la Roma și în districtele Romei, era a treia instanță a cenzurii și un membru *ex officio* al ambelor congregații.

⁴¹ Vezi, în special, cardinalul Charles Borromeo care, pe data de 4 decembrie 1582, la instigarea Inchiziției, a promulgat de la Roma un edict pentru dieceza Milan, intitulat *Che non*

După cincisprezece ani de dezbateri, în 1587, Papa Sixtus V a restructurat Congregația Indicelui, dându-i astfel un nou impuls. O parte importantă a Congregației alcătuită acum din membrii importanți ai clerului bisericesc care au purtat îndatoririle pastorale din dieceza lor – precum cardinalul Frederico Borromeo și Agostino Valier –, sau dintr-o comunitate catolică aflată într-o parohie protestantă – precum cardinalul englez William Allen – au sprijinit modelul Indicelui Tridentin din 1564. Acești conducători ai Bisericii erau pregătiți să anuleze măsurile prohibitorii care au fost luate în anii precedenți și să permită din nou versiuni traduse parțiale sau integrale ale Bibliei, cu condiția, pe de o parte, ca acestea să fie făcute de autori catolici și aprobate de delegații Congregației Indicelui și, pe de alta, ca să fie însoțite de scurte note și comentarii preluate din Părinții Bisericii. Congregația Indicelui a fost, în plus, pregătită să reconfirme dreptul episcopilor locali și inchizitorilor să judece dacă cititorii individuali, în situații excepționale, pot să citească textele biblice în limba lor. Examinarea și acordarea permisiunii apariției unor parafraze biblice în limba populară a fost lăsată în întregime în seama episcopilor locali și a inchizitorilor. Acesta a fost sensul explicației pe care membrii Congregației au dat-o *Regulii VII* când a fost cazul să comenteze asupra noilor reguli pe care Sixtus V intenționa să le includă în Indice (Frajese 1998: pp. 284-288 și 300-301; Fragnito 1997: pp. 143-156). Sixtus V, fiind membru al Congregației Indicelui de la înființarea acesteia și un insistent susținător al abordării din 1559, a fost totuși capabil să-și impună punctele sale de vedere restrictive asupra noii versiuni a Indicelui, care a fost terminată în 1590. Din acest motiv, Indicele Sixtin a inclus cele mai stricte reguli privind traducerea biblice dintre cele publicate în timpul decadelor anterioare, stipulând că nu doar edițiile biblice ca atare, dar și părți din acestea erau, în principiu, interzise, chiar dacă erau realizate de un traducător catolic. Lectura lor putea să fie permisă ca urmare a unui permis nou și special eliberat de către Vatican. Totuși, parafrazele în limba națională au fost complet interzise („Indicele Sixtin” sau „Indicele 3a”).⁴² Dar, după moartea lui Sixtus V, imediat în luna august a aceluiași an 1590, Sfântul Sinod al Inchiziției a suspendat Indicele său, deși fusese deja publicat. Totuși, Inchiziția va confirma, în luna septembrie a aceluiași an 1590, că toate edițiile biblice în limba italiană, precum și compendiile conținând Evangheliile și Epistolele au fost interzise și trebuiau să fie arse (Frajese 1998: pp. 308-312, mai ales p. 311).

După inaugurarea lui Clement VIII la începutul lui 1592, o revizie substanțială a Indicelui Sixtin a fost așteptată. Clement, a cărui familie provenea din Florența,

si tengano Bibbie volgari, ne Libri di controversie con gli Heretici. Congregația Indicelui a hotărât, în ceea ce o privește, într-o adunare din 26 ianuarie 1583, ca lectura Bibliilor traduse să nu fie, în ciuda celei de-a patra reguli de la Trent, permisă, iar Teologul Casei Pontificale, Sisto Fabbri, nu a ezitat să aplice această decizie în multe cazuri. Vezi Frajese 1998: p. 275; Fragnito 1997: pp. 121-142.

⁴² F. 8r: “Biblia sacra, aut earum partes, etiam à catholico viro vulgariter quocumque sermone redditae, sine nova & speciali sedis apostolicae licentia nusquam permittuntur: vulgares verò paraphrases omnino interdicuntur” (De Bujanda *et al.* 1994: pp. 344 și 796).

dorea să restaureze moștenirea umanismului de sorginte biblică, precum și a tradițiilor literare care erau înfloritoare cândva în orașul familiei sale, și era, de aceea, personal, un opozant al unei prohibiții puternice. Revizia Indicelui a fost în mod particular asumată de iezuitul Robert Bellarmine, Consultant al Congregației Indicelui, și de Bartolomeo de Miranda, Teologul Casei Pontificale, care lucrau sub conducerea prefectului Congregației, cardinalul Agostino Valier. Din această colaborare a rezultat ceea ce avea să ajungă al treilea Indice de la Roma („Indicele Sixto-Clementin” sau „Indicele 3 b”). Așa cum putea fi așteptat, Indicele Sixto-Clementin repeta aproape cuvânt cu cuvânt a patra regulă a Indicelui Tridentin din 1564, care permitea traducerea biblică în limbile populare după o autorizație scrisă de la episcopul local.⁴³ Indicele a fost aprobat pe data de 17 mai 1593 de Papa Clement VIII și, după finalizarea tipăririi, prezentat spre promulgare Papei, pe data de 8 iulie 1593. Dar, a doua zi, ceva neobișnuit a avut loc: Congregația Inchiziției a reușit să blocheze noul Indice, din cauză că nu implica și inchizitori în procesul cenzurării și interzicerii cărților, alocând acest rol episcopilor, și, mai mult, nu includea anumite interdicții pe care Inchiziția le impusese deja în timpul anilor trecuți. Acest protest privea astfel reglementările mai puțin severe prezentate în Indice despre lectura Bibliei în limbile populare. Dând posibilitatea, mai târziu, în iulie 1593, protestelor Inchiziției, Papa Clement VIII a suspendat promulgarea Indicelui (Frajese 1998: pp. 314-320; Fragnito 1997: pp. 156-161).

Pentru găsierea unei soluții în timpul lunilor următoare, au avut loc discuții între Papa Clement VIII și Curia de la Roma, în general, sau Congregația Indicelui, în particular. Tot felul de argumente au fost formulate în timpul dezbaterilor. Cardinalul William Allen, în ceea ce-l privește, a pledat în mod constant pentru acordarea dreptului catolicilor din Germania, Anglia (și din alte părți) de a citi Biblia în limba lor, așa încât să fie capabili să facă față confruntării cu protestantismul.

⁴³ F. 6v-7r: „Cum experimento manifestum sit, si sacra Biblia vulgari lingua passim sine discrimine permittantur, plus inde, ob hominum temeritatem, detrimenti, quam utilitatis oriri, hac in parte iudicio Episcopi, aut Inquisitoris stetur: ut cum consilio Parochi, vel Confessarii Bibliorum, a Catholicis auctoribus versorum, lectionem in vulgari lingua eis concedere possint, quos intellexerint ex huiusmodi lectione non damnum, sed fidei, atque pietatis argumentum capere posse, quam facultatem in scriptis habeant...” (De Bujanda *et al.* 1994: p. 856). De notat că *Regula IV* a Indicelui Tridentin stipula „fidei atque pietatis augmentum”, adică dacă o „sporire” sau „creștere” a credinței sau pietății trebuia să fie așteptată, o permisiune individuală pentru lectura Bibliei în limbile populare putea fi acordată. În indicele Sixto-Clementin, s-a făcut referire la „fidei atque pietatis argumentum”. Cu toate că aceasta putea fi o eroare de scriere, termenul „argumentum” trebuia probabil să fie considerat ca un rezultat al schimbării punctului de vedere privind posibilele efecte ale lecturii Scripturilor: nu o creștere a credinței și devoțiunii, ci un „motiv” sau un „argument” ca credința și devoțiunea să fie așteptate. Această schimbare poate să fie urmarea rolului pe care argumentele scripturale trebuiau să le joace în controversa cu protestanții, în special în zonele de nord și centru ale Europei, unde catolicii și protestanții trebuiau să trăiască împreună (și în mai mică măsură în sudul Europei).

Paolo Paruta, ambasadorul („orator”) Veneției pe lângă Papă, a apărat cu vehemență interesele industriei tipografice din Veneția (Fragnito 1997: pp. 162-170, mai ales p. 224). Papa a promulgat, în cele din urmă, o altă versiune a celui de al treilea Indice, la data de 27 martie 1596, care a fost trimisă în toată lumea catolică. Dar chiar reafirmarea celei de a patra reguli de la Trent⁴⁴ a provocat din nou furia Inchiziției și a dus la luarea de către Congregație a aceluiași măsuri ca și cele de acum trei ani. Cum Indicele nu includea interdicțiile pe care Inchiziția le-a decretat ca urmare a Indicelui Tridentin, Prefectul său, bine cunoscutul Giulio Antonio Santori, numit cardinalul de Santa Severina, a reușit pe 7 aprilie să-l forțeze pe Papă să-și suspende propriul Indice și să trimită instrucțiuni nunțiilor și inchișitorilor să nu publice Indicele până ce nu sosesc noile instrucțiuni. Cea mai importantă lipsă care a provocat iritarea Inchiziției privea, în mod precis, lectura Bibliei traduse în ediții complete sau parțiale, precum compendiile și rezumatele (Frajese 1998: pp. 324-341, mai ales pp. 339-341; Fragnito 1997: pp. 173-198; cf. pp. 277-278; Fragnito 2003: pp. 638-644; vezi și Caravale 2011: pp. 211-214). Ca să găsească o „soluție” pentru rezolvarea acestei omisiuni, Inchiziția l-a convins pe Papă ca, în cele din urmă, să includă o așa-numită *Observatio circa quartam regulam*, care nu numai că revoca fără excepții dreptul episcopilor locali și inchișitorilor de a permite cumpărarea, citirea și posesia versiunilor traduse ale Vechiului și Noului Testament de către enoriași care, individual, cereau această favoare, ci și extindea interdicția la rezumate și compendii care conțineau relatări istorice preluate din Scripturi.⁴⁵ Cea din urmă interdicție avea intenția să elimine *Compendio istorico del Vecchio e del Nuovo Testamento*, alcătuit de Bartolomeo Dionigi de la Fano și publicat în 1586, ceea ce avea ținta explicită de a evita interdicția deja existentă privind lectura textului complet al Bibliei în traducere. Pe lângă aceasta, *observatio* țintea la *Sommario historico raccolto della Sacra Bibbia* de Cristoforo Miliani, publicat pentru prima dată în 1590.

⁴⁴ F. b4r-c1v: „Cum experimento manifestum sit, si sacra Biblia vulgari lingua, passim sine discrimine permittantur, plus inde, ob hominum temeritatem, detrimenti, quam utilitatis oriri, hac in parte iudicio Episcopi, aut Inquisitoris stetur, ut cum consilio Parochi, vel Confessarii, Bibliorum, a catholicis auctoribus versorum, lectionem in vulgari lingua eis concedere possint, quos intellexerint, ex huiusmodi lectione non damnum, sed fidei, atque pietatis argumentum capere posse, quam facultatem in scriptis habeant...” (De Bujanda *et al.* 1994: p. 921). De remarcat din nou utilizarea termenului „argumentum”, în locul celui utilizat în Indicele Tridentin „augmentum”.

⁴⁵ [F. e1r]: „... Nullam per hanc impressionem, et editionem de novo tribui facultatem Episcopis, vel Inquisitoribus, aut Regularium superioribus, concedendi licentiam emendi, legendi, aut retinendi Biblia vulgari lingua edita cum hactenus mandato, et usu Sanctae Romanae et universalis Inquisitionis sublata eis fuerit facultas concedendi huiusmodi licentias legendi, vel retinendi Biblia vulgară, aut alias sacrae Scripturae tam novi, quam veteris testamenti partes quavis vulgari lingua editas; ac insuper summaria et compendia etiam historica eorundem Bibliorum, seu librorum sacrae scripturae, quocumque vulgari idiomate conscripta: quod quidem inviolate servandum est” (De Bujanda *et al.* 1994: pp. 346 și 929).

Indicele Clementin a fost publicat în versiunea sa definitivă la data de 7 mai 1596 („Indicele 3 c”).

INDICELE CLEMENTIN ȘI „HARTA” LECTURII BIBLIEI ÎN LIMBILE POPULARE

Anul 1596, când apare Indicele Clementin, nu a avut același impact în toate părțile Europei, dar a dus la rearanjarea „hărții” lecturii Bibliei în limbile populare, așa cum a arătat istoricul de la Universitatea din Parma, Gigliola Fragnito, printr-o argumentație pe care o vom urma și noi în ultima parte a articolului (Fragnito 2007). În Italia, unde Inchiziția a putut să dezvolte o rețea bine pusă la punct, interzicerea edițiilor biblice în italiană a confirmat măsurile deja în vigoare de aproape un sfert de secol, ținând să pună capăt unei lungi tradiții de traduceri din Biblie cu scop liturgic. Achiziționarea și lectura unei astfel de literaturi era considerată o formă de erezie și multe copii ale textelor biblice sau liturgice au fost confiscate și arse. Reglementări în acest sens au fost comunicate inchizitorilor și confesorilor locali. Cardinalii și episcopii din toată Italia, precum și tipograful din Veneția, au determinat, însă, Congregația Indicelui și pe prefectul său, cardinalul Agostino Valier, să negocieze cu Papa și cu Sfântul Sinod ca să fie obținute, în cele din urmă, câteva scutiri de la dura interdicție. Autorizația era încă permisă, chiar și în 1596, pentru lectura edițiilor Epistolelor și Evangheliilor pentru vecernie, cu acordul episcopului sau al inchizitorului, dacă erau însoțite de comentarii scrise de autori de o ortodoxie de netăgăduit, mai ales cei din jurul lui Remigio Nannini. În aceleași condiții, erau permise Psaltiri în limba italiană însoțite de bune comentarii, în special cele ale lui Francesco Paningarolo și Flaminio de’ Nobili. Față de traducerea acestor texte se manifesta, în mod tradițional, o slabă opoziție. O colecție de meditații și predici bazate pe Noul Testament și, în același mod, unele Vieți ale lui Isus Christos erau chiar permise fără niciun fel de autorizație anterioară (Alfonso de Villegas, Ludolphe of Saxony, Joachim Perion, Vincenzo Bruni, Meditații de Andrés Capilla).⁴⁶ Însă, traduceri ale textului propriu-zis al Scripturilor sau părți ale acestuia continuau să fie strict interzise, precum *Compendio storico* menționat mai sus; permisiunea pentru publicarea unei versiuni, cu fragmente eliminate, a *Sommario storico* a fost așteptată, dar se pare că nu s-a mai produs. Fragnito sublinează, totuși, „that notice of this relaxation – from January 1597 onwards – reached peripheral officials when most of the vernacular biblical texts ... had already been consigned to the flames”^{47 48}.

⁴⁶ Vezi Fragnito 2003: pp. 645-658; Fragnito 1997: pp. 199-216 și pp. 227ff.; vezi și Fragnito 2000: pp. 135-158. O bună prezentare în limba engleză în Fragnito 2001: pp. 33-34; cf. Barbieri 2001: pp. 111-133, mai ales pp. 124-127.

⁴⁷ „că știri despre relaxarea interdicțiilor – începând cu ianuarie 1597 – au ajuns la unii oficiali din zonele marginase când marea majoritate a textelor biblice traduse erau deja arse”.

⁴⁸ Fragnito 2001: p. 34. Vezi și Fragnito 2003: p. 658; Fragnito 2000: p. 152.

Distinsul istoric al Universității din Parma este hotărât în privința impactului arderii Bibliilor asupra stării de spirit a italienilor:

Interdicția a condus inevitabil la privarea acestora de textele utilizate acasă (sau adesea și la școală) pentru a urmări predicile și liturghia în latină, ceea ce a hrănit credința lor de generații. Această pierdere a constituit – documentele sunt explicite în această privință – o veritabilă traumă pentru oamenii de rând; o traumă care a devenit mai dureroasă prin faptul că, în timpul arderilor periodice de cărți care luminau piețele Italiei cu strălucirea lor sinistră, ei erau obligați să-și vadă Bibliile, lecționarele și cărțile cu istorii sacre hrănind flăcările alături de cărți ale reformaților de dincolo de Alpi.⁴⁹

În alte țări europene, punerea în practică a Indicelui Clementin a fost încă și mai complexă, detaliile sale fiind descrise de Fragnito după un studiu atent al arhivelor de la Vatican. Interdicția fără excepții a lecturii Bibliilor în limbile populare a fost adesea privită ca unul din marile obstacole în vederea acceptării totale a Indicelui Clementin. Pe lângă Italia, Portugalia pare să fi fost singura țară în care Indicele Clementin a fost în mod necondiționat aplicat. În Spania, Indicele nu a fost introdus, dar Inchiziția spaniolă a menținut reticența veche de secole privind lectura Bibliei în limbile populare. Prin urmare, descrierea astfel conturată arată că țările mediteraniene Italia, Spania și Portugalia au fost cele unde lectura Bibliei în limba națională a fost strict interzisă (Fragnito 2007: pp. 58-64).

În alte țări din nordul și centrul Europei, unde catolicii au trebuit să se confrunte cu atracția constantă a protestantismului centrat pe textul biblic și au fost nevoiți să formuleze argumente din acesta în controversa cu reformații, o altă strategie a fost adoptată. Din cauza protestelor împotriva interdicției dure a Romei privind edițiile biblice în limba populară, nunișii papali din țările din nordul și centrul Europei a fost forțat să stabilească un mare număr de scutiri de la interdicția menționată. În octombrie 1596, Papa, însuși Clement VIII, a acordat permisiunea tipăririi unei Biblii în limba cehă care era aproape de finalizare pentru uz în Boemia, urmată, la începutul anului 1597, de autorizarea răspândirii în continuare a *Korrekturbibeln* în limba germană. În 1598, Papa a acordat permisiunea tipăririi unei traduceri biblice catolice în polonă editată de iezuitul Jakob Wujek. La începutul secolului al XVII-lea, au fost, de asemenea, permise traduceri în limba ungară. Cu ceva timp mai devreme, în 1597, o decizie oarecum diferită a fost luată privind traducerea în croată: vechile traduceri erau încă permise, dar altele noi nu au mai fost tolerate, precum o traducere realizată de iezuitul Bartolomeo Kašić, care a fost, în cele din urmă, interzisă în 1634.⁵⁰

În ceea ce privește situația din Anglia, cardinalul William Allen, membru al Congregației Indicelui, a considerat că traducerea Scripturilor în limba engleză este necesară, normală și chiar folositoare misionarilor catolici care trebuiau să fie trimiși

⁴⁹ Fragnito 2001: p. 34; și versiunea italiană a citatului în Fragnito 2000: p. 153.

⁵⁰ Fragnito 2007: pp. 65-67; Fragnito 1997: pp. 218-219, cu o trimitere la Molnár 2004b: pp. 155-168, și Molnár 2004a: pp. 99-133.

în țară să predice credința catolică – și, prin extindere, folositoare credincioșilor înșiși – drept răspuns la doctrinele protestante (Fraguito 2007: pp. 68, 76-77; Fraguito 1997: pp. 168-170). Noul Testament în limba engleză, tradus de Gregory Martin în Rheims, a fost terminat în jurul anului 1582; Vechiul Testament a fost adăugat în 1609-1610, după întoarcerea Colegiului Englez la Douai. Așa-numita versiune Douai-Rheims avea să devină Biblia oficială catolică în limba engleză pentru secole de acum înainte.

În 1599 o versiune revizuită a Bibliei catolice în limba daneză a fost publicată la Antwerp. Această Biblie, numită Moerentorff, conținea, în cea mai mare parte, textul Bibliei de la Louvain, publicat pentru prima dată cu jumătate de secol înainte, de către teologii din Louvain, deși era acum revizuit pe baza Bibliei Vulgata Sixto-Clementină din 1590-1592.

Pe scurt, în țările din Europa de Vest, în special în nordul Alpilor, unde catolicii se confruntau, în mod constant, cu problema protestantismului centrat pe textul biblic, decizia peninsularilor de a smulge Bibliile din mâinile catolicilor a fost considerată una catastrofică. Este în mod special meritul reprezentantului Papei în Elveția, Giovanni della Torre, că problema a fost adusă mereu în atenția autorităților de la Roma, așa încât o dispoziție mai generală pentru țările avute în vedere a fost, în cele din urmă, adoptată. Papa Clement VIII, care era el însuși în favoarea traducerii Bibliei în limba populară, a descris problema apărută în țările nordice ca „gravissimum negotium” – nu ca un abuz, așa cum Congregația Inchiziției a făcut-o mai înainte – și a însărcinat Congregația Indicelui cu obținerea unei soluții definitive. Cardinalii membri ai Congregației au hotărât, nu mai târziu de primăvara anului 1603, ca în acele țări, unde, prin reglementările legii civile, catolicii trebuiau să trăiască alături de „eretici”, să fie acordat primilor dreptul lecturii Scripturii în limba lor. Asemenea ediții catolice au contrabalansat multele traduceri de sorginte protestantă așa-zis mistificate care circulau în aceste țări. Sunt indicații că Congregația a luat în serios în mod special situația din țările germanice⁵¹, din Franța⁵², Anglia și Polonia. În Franța și Germania era chiar nevoie de o traducere nouă și bună, bazată pe Vulgata Sixto-Clementină din 1590-1592, iar realizarea acestor traduceri a fost incredințată teologilor de la Universitatea din Paris și Freiburg. Această decizie a cardinalilor Congregației Indicelui a fost ulterior aprobată de Papă, în toamna anului 1603, și a fost făcută publică în consistoriu

⁵¹ Pacea de la Augsburg (1555) stipulează că prinții germani și orașele libere aveau dreptul să impună locuitorilor religia, fie ea catolică sau luterană (*cuius regio, eius religio*); orașele libere puteau să accepte ambele confesiuni. Locuitorii care refuzau să adere la Biserica impusă de conducători puteau să emigreze.

⁵² După ani de război civil, calviniștilor francezi (sau hughenotilor) le erau acordate câteva drepturi elementare de către Edictul din Nantes (1598), precum cel al adorării, în special în enclavile lor din sudul și vestul Franței. Edictul de la Nantes a fost, în cele din urmă, revocat de Edictul de la Fontainebleau (1685).

general din iulie 1604. Ulterior, a fost comunicată nunțului.⁵³ Se pare că inclusiv Congregația Inchiziției a acceptat acest „fait accompli”, de vreme ce, în adunarea din 25 aprilie 1608, a hotărât ca „abuzul” traducerilor Bibliei în limba poporului să fie, de asemenea, tolerat în Flandra – este posibil ca Țările de Jos în întregime să fie avute în vedere aici –, căci era stabilit că „abuzul” era deja larg răspândit acolo și că prezența ereticilor în țară necesita această toleranță. (Fragno 2007: p. 71 n. 59). Bineînțeles, aceasta nu trebuie să fie considerată ca o autorizare a unei totale libertăți a lecturii Bibliei în limbile naționale, ci, mai degrabă, ca o întoarcere la regimul impus de a patra regulă a Indicelui Tridentin, care îngăduia episcopului local sau inchișitorului să acorde consimțământul în cazuri individuale.

CONCLUZII

Privind înapoi la evoluția menționată mai devreme, aflăm că dispensa acordată de romani pentru lectura Bibliei în limba popoarelor, după publicarea Indicelui Clementin, a fost cu siguranță în vigoare în cazul catolicilor care trăiau în Germania, Elveția, Țările de Jos, Boemia, Polonia, Ungaria și Dalmația, unde, pe cât posibil, o veche tradiție a lecturii Bibliei în limbile lor continua să fie menținută. Trebuie, totuși, să observăm că producția de Biblii catolice în limbile populare a fost, în câteva țări, în descreștere în comparație cu prima jumătate a secolului al XVI-lea. Pe de altă parte, accesul controlat la lectura Bibliilor traduse în limbile naționale a fost atunci extins și la catolicii din Insulele Britanice și Franța, pentru care aceasta a însemnat, într-un anumit sens, o întoarcere la o atitudine obișnuită într-o anumită perioadă din Evul Mediu, de deschidere spre citirea Bibliei, înainte ca lupta împotriva „ereziilor” să fi dat ocazia apariției, în aceste regiuni, a interzicerii sau, după caz, a reticenței față de lectura de către neclerici a textului sacru propriu-zis.⁵⁴ Catolicii din țările mediteraniene ale Italiei, Spaniei și Portugaliei au fost, totuși, în

⁵³ Despre aceste țări, vezi Fragno 2007: pp. 68-72; Fragno 1997: pp. 220-224. Trei documente atașate procesului verbal al acordării permisiunii, scrise de membrii sau experții Congregației, ne înfățișează motivele care au stat la baza acestei atitudini pragmatice. În primul rând, autorii au înțeles că o interdicție fără excepții a Bibliilor vernaculare ar fi o armă în mâinile protestanților, care astfel ar putea să acuze Biserica Catholică de mistificarea și ascunderea Bibliei. În plus, s-a considerat necesar, din motive apologetice și misionare, ca edițiile „eretice” să fie contrabalansate prin traduceri catolice de înaltă calitate, așa încât apelul catolicilor la edițiile protestante să fie mult diminuat. Pe de altă parte, autorii documentului menționat au înțeles că motivele care au condus la interdicția inclusă în Indice trebuie să fie luate în considerare ca un avertisment împotriva lecturii „lipsite de moderație”. Confesorii au avut misiunea să îi conștientizeze pe catolici privind prescripțiile eclesiastice și să le canalizeze interesul de lectură doar spre câteva cărți biblice, bine precizate (și nu spre întregul corpus biblic). Profitul pe care tipografia și librării îl aveau drept urmare a comerțului cu Biblii trebuia să fie redus. În cele din urmă, o lucrare avea să fie publicată care să informeze comunitatea catolică asupra pericolului lecturii Bibliei. Cf. Molnár 2004a: p. 107.

⁵⁴ Acest lucru a fost corect observat de Fragno 2007: pp. 72-77.

marea lor majoritate, privați de Biblie în limbile lor, ceea ce a implicat, în mod special pentru Italia, o ruptură dramatică de o lungă tradiție prin care credincioșii aveau acces direct la textul biblic în italiană. Concluzia trebuie să fie, în mod inevitabil, că reticența crescândă față de lectura Bibliei în limbile populare nu era cauzată de a patra sesiune a Conciliului din Trent (1546) și nici chiar de Indicele de la Trent (1546), ci de consecința Contra-reformei care a cuprins și unele autorități din cadrul Bisericii Catolice din secolul al XVI-lea și care a dus la neîncrederea în exercițiul spiritual al lecturii Bibliei în limbile populare, de vreme ce se apropie pericolos de mult de practica protestantă. Totuși, o asemenea atitudine nu trebuie în niciun fel generalizată sau aplicată întregii istorii a catolicismului modern timpuriu, nicidecum celui din biserica medievală.

Bibliography

- Agten 2013: Els Agten, *Francisco de Enzinas, a Reformation-minded Humanist with a Vernacular Dream: A Spanish Translation of the New Testament*, "Reformation and Renaissance Review" 14/3 (2013).
- Avenoza 2012: Gemma Avenoza, *The Bible in Spanish and Catalan*, in Marsden and Matter (eds.), *The New Cambridge History of the Bible*, vol. 2: *From 600 to 1450*, Cambridge: Cambridge University Press, 2012.
- Barbieri 1991: Edoardo Barbieri, *Le Biblie italiane del Quattrocento e del Cinquecento: Storia e bibliografia ragionata delle edizioni in lingua italiana dal 1471 al 1600*, vol. 1 (Grandi opere, 4), Milan: Editrice Bibliografica, 1991.
- Barbieri 1999: Edoardo Barbieri, *Éditeurs et imprimeurs de la Bible en italien (1471-1600)*, in Bertram Eugene Schwarzbach (ed.), *La Bible imprimée dans l'Europe moderne*, Paris: Bibliothèque Nationale de France, 1999.
- Barbieri 2001: Edoardo Barbieri, *Tradition and Change in the Spiritual Literature of the Cinquecento*, in Gigliola Fragnito (ed.), *Church, Censorship and Culture in Early Modern Italy*, trans. Adrian Belton (Cambridge Studies in Italian History and Culture), Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
- Bedouelle 1976: Guy Bedouelle, *Lefèvre d'Étaples et l'Intelligence des Écritures* (Travaux d'humanisme et renaissance, 152), Geneva: Droz, 1976.
- Bogaert 1991: Pierre-Maurice Bogaert, *La Bible française au Moyen Âge. Des premières traductions aux débuts de l'imprimerie*, in Id. (ed.), *Les Bibles en français. Histoire illustrée du Moyen Âge à nos jours*, Turnhout: Brepols, 1991.
- Bogaert și Gilmont 1991: Pierre-Maurice Bogaert and Jean-François Gilmont, *De Lefèvre d'Étaples à la fin du XVe siècle*, in Bogaert (ed.), *Les Bibles en français. Histoire illustrée du Moyen Âge à nos jours*, Turnhout: Brepols, 1991.
- Boyle 1985: Leonard E. Boyle, *Innocent III and Vernacular Versions of Scripture*, in K. Walsh and D. Wood (eds.), *The Bible in the Medieval World: Essays in Memory of Beryl Smalley* (Studies in Church History: Subsidia, 4), Oxford: Blackwell, 1985.
- Caravale 2011: Giorgio Caravale, *Forbidden Prayer: Church Censorship and Devotional Literature in Renaissance Italy*, trans. P. Dawson (Catholic Christendom, 1300-1700), Farnham: Ashgate, 2011.
- Cavallera 1945: Ferdinand Cavallera, *La Bible en langue vulgaire au Concile de Trente (IVe Session)*, in *Mélanges E. Podéchar. Études de sciences religieuses offertes pour son éméritat au doyen honoraire*

- de la Faculté de Théologie de Lyon* (Bibliothèque de la faculté catholique de théologie de Lyon, 1), Lyon: Facultés catholiques, 1945.
- CC COGD 2010: *Conciliorum Oecumenicorum Generaliumque Decreta. Editio critica*, vol. 3: *The Oecumenical Councils of the Roman Catholic Church: From Trent to Vatican II (1545-1965)*, ed. Klaus Ganzer, Giuseppe Alberigo, and Alberto Melloni (Corpus Christianorum COGD, 3), Turnhout: Brepols, 2010.
- Chambers 1983: Bettye Chambers, *Bibliography of French Bibles*, vol. 1: *Fifteenth- and Sixteenth-Century French-Language Editions of the Scriptures* (Travaux d'humanisme et Renaissance, 192), Geneva: Droz, 1983.
- Coletti 1987: Vittorio Coletti, *L'éloquence de la chaire. Victoires et défaites du latin entre Moyen Âge et Renaissance*, trans. Silvano Serventi (Cerf Histoire), Paris: Cerf, 1987.
- Corbellini 2012a: Sabrina Corbellini, *Instructing the Soul, Feeding the Spirit and Awakening the Passion: Holy Writ and Lay Readers in Medieval Europe*, in Bruce Gordon and Matthew McLean (eds.), *Shaping the Bible in the Reformation: Books, Scholars and Their Readers in the Sixteenth Century* (Library of the Written Word, 20), Leiden and Boston: Brill, 2012.
- Corbellini 2012b: Sabrina Corbellini, *Looking in the Mirror of the Scriptures: Reading the Bible in Medieval Italy*, in Wim François and August Den Hollander (eds.), *"Wading Lambs and Swimming Elephants": The Bible for the Laity and Theologians in Late Medieval and Early Modern Era* (Bibliotheca Ephemeridum Theologicarum Lovaniensium, 257), Leuven: Peeters, 2012.
- Christman 2012: Victoria Christman, *Coram imperatore. The Publication of Francisco de Enzinas's Spanish New Testament (1543)*, in Wim François and August den Hollander (eds.), *"Wading Lambs and Swimming Elephants": The Bible for the Laity and Theologians in Late Medieval and Early Modern Era* (Bibliotheca Ephemeridum Theologicarum Lovaniensium, 257), Leuven: Peeters, 2012.
- CT: *Concilium Tridentinum. Diariorum, actorum, epistularum, tractatum nova collectio*, Freiburg i. Breisgau: Herder and Görres Gesellschaft, 1901- [13 vols. in 20 published; henceforth abbreviated as CT].
- Daniell 1994: David Daniell, *William Tyndale: A Biography*, New Haven, CT and London: Yale University Press, 1994.
- Daniell 2000: David Daniell, *William Tyndale, the English Bible, and the English Language*, in Orlaith O'Sullivan and Ellen N. Herron (eds.), *The Bible as Book: The Reformation* (The Bible as Book, 3), London: British Library, 2000.
- Daniell 2003: David Daniell, *The Bible in English: Its History and Influence*, New Haven, CT and London: Yale University Press, 2003.
- De Bruin 1993: Cebus Cornelis de Bruin, *De Statenbijbel en zijn voorgangers. Nederlandse bijbelvertalingen vanaf de Reformatie tot 1637*, rev. Frits G.M. Broeyer, Haarlem: Nederlands Bijbelgenootschap, 1993.
- De Bujanda et al. 1990: Jesús Martínez De Bujanda et al., *Index de Rome 1557, 1559, 1564: Les premiers index romains et l'index du Concile de Trente* (Index des livres interdits, 8), Sherbrooke: Éditions de l'Université de Sherbrooke and Geneva: Droz, 1990.
- De Bujanda et al. 1994: Jesús Martínez De Bujanda et al., *Index de Rome 1590, 1593, 1596* (Index des livres interdits, 9), Sherbrooke: Éditions de l'Université de Sherbrooke and Geneva: Droz, 1994.
- De Castro 1565: Alphonso de Castro, *Adversus omnes haereses, libri decimi quarti ...* Paris: Michel Julien, 1565.

- Del Col 1987: Andrea Del Col, *Appunti per una indagine sulle traduzioni in volgare della Bibbia nel Cinquecento italiano*, in Adriano Prosperi and Albano Biondi (eds.), *Libri, idee e sentimenti religiosi nel Cinquecento italiano: 3-5 aprile 1986*, Modena: Panini, 1987.
- Delaveau și Hillard 2002: Martine Delaveau and Denise Hillard (eds.), *Bibles imprimées du XVe au XVIIIe siècle conservées à Paris: Bibliothèque nationale de France, Bibliothèque Sainte-Geneviève, Bibliothèque de la Sorbonne, Bibliothèque Mazarine, Bibliothèque de la Société de l'histoire du protestantisme français, Bibliothèque de la Société biblique. Catalogue collectif*, Paris: Bibliothèque Nationale de France, 2002.
- Den Hollander 1997: A. A. den Hollander, *De Nederlandse bijbelvertalingen. Dutch Translations of the Bible 1522-1545* (Bibliotheca Bibliographica Neerlandica, 33), Nieuwkoop: De Graaf, 1997.
- Den Hollander 2003: A. A. den Hollander, *Verboden bijbels: Bijbelcensuur in de Nederlanden in de eerste helft van de zestiende eeuw* (Oratiereeks), Amsterdam: Vossiuspers UvA, 2003.
- Den Hollander, Kwakkel și Scheepsma 2007: August den Hollander, Erik Kwakkel, and Wybren Scheepsma (eds.), *Middelnederlandse bijbelvertalingen* (Middelieuwe Studies en Bronnen, 102), Hilversum: Verloren, 2007.
- Dove 2007: Mary Dove, *The First English Bible: The Text and Context of the Wycliffite Versions* (Cambridge studies in medieval literature, 66), Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
- Fernández López 2003: Sergio Fernández López, *Lectura y prohibición de la Biblia en lengua vulgar: defensores y detractores*, León: Universidad, Secretariado de Publicaciones y Medios Audiovisuales, 2003.
- Fernández 2005: Luis Gil Fernández, *Los Studia Humanitatis en España durante el reinado de los Reyes Católicos*, "Península. Revista de Estudios Ibéricos" 2 (2005).
- Flood 1999: John L. Flood, *Les premières Bibles allemandes dans le contexte de la typographie européenne des XVe et XVIe siècles*, in Bertram Eugene Schwarzbach (ed.), *La Bible imprimée dans l'Europe moderne*, Paris: Bibliothèque Nationale de France, 1999.
- Fragnito 1997: Gigliola Fragnito, *La Bibbia al rogo. La censura ecclesiastica e i volgarizzamenti della Scrittura (1471-1605)* (Saggi, 460), Bologna: Il Mulino, 1997.
- Fragnito 2000: Gigliola Fragnito, "Dichino Corone e rosari": *censura ecclesiastica e libri di devozione*, in Daniele Montanari (ed.), *La religione della Serenissima* (Cheiron, 33), Roma: Bulzoni Editore, 2000.
- Fragnito 2001: Gigliola Fragnito, *Central and Peripheral Organization*, in Gigliola Fragnito (ed.), *Church, Censorship and Culture in Early Modern Italy*, trans. Adrian Belton (Cambridge Studies in Italian History and Culture), Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
- Fragnito 2003: Gigliola Fragnito, *L'Inquisizione e i volgarizzamenti biblici*, in Agostino Borromeo (ed.), *L'Inquisizione. Atti del Simposio Internazionale, Città del Vaticano, 29-31 ottobre 1998*, Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana, 2003.
- Fragnito 2007: Gigliola Fragnito, *Per una geografia delle traduzioni bibliche nell'Europa cattolica (sedicesimo e diciassettesimo secolo)*, in Jean-Louis Quantin and Jean-Claude Waquet (eds.), *Papes, princes et savants dans l'Europe moderne: Mélanges à la mémoire de Bruno Neveu* (École pratique des hautes études. 4e section: Sciences historiques et philologiques, 5; Hautes études médiévales et modernes, 90), Geneva: Droz, 2007.
- Frajese 1998: Vittorio Frajese, *La politica dell'Indice dal Tridentino al Clementino (1571-1596)*, "Archivio italiano per la storia della pietà" 11 (1998).

- François 2004: Wim François, *Die "Ketzerplakate" Kaiser Karls in den Niederlanden und ihre Bedeutung für Bibelübersetzungen in den Volkssprache: Der "Proto-Index" von 1529 als vorläufiger Endpunkt*, "Dutch Review of Church History" 84 (2004).
- François 2005: Wim François, *La condamnation par les théologiens parisiens du plaidoyer d'Érasme pour la traduction de la Bible dans la langue vulgaire (1527-1531)*, *Augustiniana* 55 (2005).
- François 2006: Wim François, *Vernacular Bible Reading and Censorship in Early Sixteenth Century. The Position of the Louvain Theologians*, in A. A. den Hollander and Mathijs Lamberigts (eds.), *Lay Bibles in Europe. 1450-1800* (Bibliotheca Ephemeridum Theologicarum Lovaniensium, 198), Leuven: Peeters, 2006.
- François 2009a: Wim François, *The Condemnation of Vernacular Bible Reading by the Parisian Theologians (1523-31)*, in Wim François and A.A. den Hollander (eds.), *Infant Milk or Hardy Nourishment? The Bible for Lay People and Theologians in the Early Modern Period* (Bibliotheca Ephemeridum Theologicarum Lovaniensium, 221), Leuven: Peeters, 2009.
- François 2009b: Wim François, *Die volkssprachliche Bibel in den Niederlanden des 16. Jahrhunderts. Zwischen Antwerpener Buchdruckern und Löwener Buchzensoren*, "Zeitschrift für Kirchengeschichte" 120/2 (2009).
- Friedberg 1881: *Decretales Gregorii 1881: Decretales Gregorii IX Lib. V Tit. VII De Haereticis c. XII*, in *Corpus Iuris Canonici*, vol. 2: *Decretalium Collectiones*, ed. Emil Friedberg, Leipzig: Tauchnitz, 1881.
- Gerson 1973: Jean Gerson, *De necessaria communione laicorum sub utraque specie*, ed. Palémon Glorieux (Œuvres complètes, 10: L'Œuvre polémique (492-530)), Paris: Desclée, 1973.
- Giacone 1999: Franco Giacone, *Du vulgaire illustre à l'illustration de la Parole: la Bible de Brucioli (1532)*, in Bertram Eugene Schwarzbach (ed.), *La Bible imprimée dans l'Europe moderne*, Paris: Bibliothèque Nationale de France, 1999.
- Gosh 2002: Kantik Gosh, *The Wycliffite Heresy: Authority and the Interpretation of Texts* (Cambridge Studies in Medieval Literature, 45), Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
- Gow 2005: Andrew C. Gow, *Challenging the Protestant Paradigm. Bible Reading in Lay and Urban Contexts of the Later Middle Ages*, in Thomas J. Heffernan and Thomas Burman (eds.), *Scripture and Pluralism. Reading the Bible in the Religiously Plural Worlds of the Middle Ages and the Renaissance* (Studies in the History of Christian Traditions, 123) Leiden: Brill, 2005.
- Gow 2009: Andrew C. Gow, *The Contested History of a Book: The German Bible of the Later Middle Ages and Reformation in Legend, Ideology, and Scholarship*, "Journal of Hebrew Scriptures" 9 (2009), pp. 2-37.
- Gow 2012: Andrew C. Gow, *The Bible in Germanic*, in Marsden and Matter (eds.), *The New Cambridge History of the Bible*, vol. 2: *From 600 to 1450*, Cambridge: Cambridge University Press, 2012.
- Hillard 1999: Denise Hillard, *Les éditions de la Bible en France au XVe siècle*, in Bertram Eugene Schwarzbach (ed.), *La Bible imprimée dans l'Europe moderne*, Paris: Bibliothèque Nationale de France, 1999.
- Hoogvliet 2013: Margriet Hoogvliet, *Encouraging Lay People to Read the Bible in the French Vernaculars: New Groups of Readers and Textual Communities*, "Church History and Religious Culture" 93 (2013).
- Hudson 1985: Anne Hudson, *Lollards and their Books* (Literature series, 3), London and Ronceverte: Hambledon, 1985.
- Hudson 1988: Anne Hudson, *The Premature Reformation: Wycliffite Texts and Lollard History*, Oxford: Clarendon, 1988.

- Jedin 1957: Hubert Jedin, *Geschichte des Konzils von Trient*, vol. 2: *Die erste Trienter Tagungsperiode 1545/47*, Freiburg: Herder, 1957.
- Latré 2002: Guido Latré, *William Tyndale: Reformer of a Culture, Preserver of a Language, Translator for the Ploughboy*, in Paul Arblaster, Gergely Juhász, and Guido Latré (eds.), *Tyndale's Testament*, Turnhout: Brepols, 2002.
- Laune 1895: Alfred Laune, *Lefèvre d'Étaples et la traduction française de la Bible*, "Revue de l'histoire des religions" 32 (1895).
- Lentner 1964: Leopold Lentner, *Volksprache und Sakralsprache: Geschichte einer Lebensfrage bis zum Ende des Konzils von Trient* (Wiener Beiträge zur Theologie, 5), Vienna: Herder, 1964.
- Leonardi 2012: Lino Leonardi, *The Bible in Italian*, in Marsden și Matter (eds.), *The New Cambridge History of the Bible*, vol. 2: *From 600 to 1450*, Cambridge: Cambridge University Press, 2012.
- Mansi 23/1779: *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, ed. Ioannes Dominicus Mansi et al., vol. 23, Florence: Antonius Zatta, 1779; 2nd ed., Paris: Hubert Welter, 1903; anast repr., Graz: Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, 1961.
- Mansi 25/1782: *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, ed. Ioannes Dominicus Mansi et al., vol. 25, Florence: Antonius Zatta, 1782; 2nd ed., Paris: Hubert Welter, 1903; anast repr., Graz: Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, 1961.
- Marsden 2012: Richard Marsden, *The Bible in English*, in Marsden and Matter (eds.), *The New Cambridge History of the Bible*, vol. 2, Cambridge University Press, 2012.
- Marsden și Matter 2012: Richard Marsden and E. Ann Matter (eds.), *The New Cambridge History of the Bible*, vol. 2: *From 600 to 1450*, Cambridge: Cambridge University Press, 2012.
- McNally 1966: Robert E. McNally, *The Council of Trent and Vernacular Bibles*, "Theological Studies" 27 (1966).
- Molnár 2004a: Antal Molnár, *Kašičev prijevod Biblije, isusovački red i Sveta Stolica (O propaloni pokušaju izdanja jedne knjige)* [*The Bible-translation of Bartol Kašič, the Jesuits and the Holy See (In search of a failed publication)*], "Povijesni Prilozi/Historical Contributions" 26 (2004).
- Molnár 2004b: Antal Molnár, *Le traduzioni cattoliche della Bibbia in lingua croata ed ungherese e l'inquisizione romana*, in Péter Sárközy și Vanessa Martore (eds.), *L'eredità classica in Italia e in Ungheria dal rinascimento al neoclassicismo*. Atti del X convegno di studi promosso e organizzato dall'Accademia Ungherese delle Scienze in collaborazione con la Fondazione Giorgio Cini di Venezia. Budapest, 18–20 ottobre 2001, Budapest: Universitas, 2004.
- Nelson 1999: Jonathan L. Nelson, "Solo Salvador": *Printing the 1543 New Testament of Francisco de Enzinas (Dryander)*, "Journal of Ecclesiastical History" 50 (1999).
- Nobel 2011: Pierre Nobel, *La traduction biblique*, in Claudio Galderisi și Vladimir Agrigoroaei (eds.), *Translations médiévales. Cinq siècles de traductions en français au Moyen Âge (XIe–XVe siècles): Étude et répertoire*, vol. 1, Turnhout: Brepols, 2011.
- Poleg 2013: Eyal Poleg, *Wycliffite Bibles as Orthodoxy*, in Sabrina Corbellini (ed.), *Cultures of Religious Reading in the Late Middle Ages: Instructing the Soul, Feeding the Spirit and Awakening the Passion* (Utrecht Studies in Medieval Literacy, 25), Turnhout: Brepols, 2013.
- Posthumus Meyjes 1999: Guillaume H.M. Posthumus Meyjes, *Jean Gerson, Apostle of Unity: His Church Politics and Ecclesiology*, trans. J.C. Grayson (Studies in the History of Christian Thought, 94), Leiden: Brill, 1999.
- Prosperi 2010: Adriano Prosperi, *Biblia*, in Adriano Prosperi et al. (eds.), *Dizionario storico dell'Inquisizione*, vol. 1, Pisa: Edizioni della Normale, 2010.

- Reinhardt 1976: Klaus Reinhardt, *Die biblischen Autoren Spaniens bis zum Konzil von Trient* (Corpus scriptorum sacrorum Hispaniae; Subsidia, 7), Salamanca: Universidad Pontificia, 1976.
- Sneddon 2012: Clive R. Sneddon, *The Bible in French*, in Marsden and Matter (eds.), *The New Cambridge History of the Bible*, vol. 2, Cambridge University Press, 2012.
- Tallon 2000: Alain Tallon, *Le concile de Trente* (Cerf Histoire) Parijs: Cerf, 2000.
- Tanner și Alberigo 1990: *Decrees of the Ecumenical Councils*, vol. 2: *Trent to Vaticanum II*, ed. Norman P. Tanner and Giuseppe Alberigo, London: Sheed & Ward and Washington: Georgetown University Press, 1990.
- Watson 1995: Nicholas Watson, *Censorship and Cultural Change in Late Medieval England: Vernacular Theology, the Oxford Translation Debate, and Arundel's Constitutions of 1409*, "Speculum" 70 (1995).

Traducere din engleză de Sabina-Nicoleta Rotenștein